KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIII. évf. Május—Junius 3-ik füzet.

Dr. Kőváry László.

1819—1907.

Tizenkettő híján száz évet élt. Tehát korra nézve is a kiváltságosok kevéssé népes osztályába jutott. S az ide vivő hosszu útat ép testben ép lélekkel futotta meg. Ugy, hogy a kik az ő mértékletes, szigoruan rendszeres életmódját, okosan beosztott életrendjét ismertük, méltán jósolhattuk neki nagy mestere s ifjukori meczenása, Brassainak életkorát, a mire ő leplezett reménységgel szivesen is gondolt. De utolsó előtti évében az influenza belopta szervezetébe a kór-anyagot, amely az erőteljes törzsön váratlan gyorsasággal végezte romboló munkáját. Igy is azonban hálával adózott a gondviselésnek, hogy ily magas kort mindvégig munkaerőben érhetett meg. S menynyivel becsesebb istenadománya volt e hosszu élet egy oly mozgalmas korszakban, hol a nemzeti megujhodás minden téren elemi erővel tört elő s abban minden jóravaló tehetség szárnyakat ölthetett a nemes versenyre!

A II. József merész kisérletei által aléltságából fölriasztott nemzet legelébb is annak a tudatára ébredt, hogy létfentartását nyelve jogainak biztositásában keresse. S az 1790-ik évi országgyülés dekretálta a magyar államnyelvet. Addig latin nyelven szerkesztett egyházkormányzati jegyzőkönyveink is ez időtől kezdve magyar nyelven vannak fogalmazva. E nagy változás, a mely új korszakot jelent, máról-holnapra minden indokolás nélkül jelentkezik. Mintha az erről való hallgatás egy néma felelet volna a tova szálló nehéz kisértetnek, — vagy mintha lepléül szolgálna az önmagához-térés szégyenérzetének, a miért évszázakon át hütelenné lettünk volt legdrágább kincsünkhez . . .

Azután uj viharok vonulnak át földrészünkön. S a nagy franczia forradalom nemzetizgató eszméi és következményei a szent-szövetség katakombáiban senyvednek. De a lelket megölni,

a szellemet eltemetni még az Európa-szerte rettegett hatalmú Metternichnek sem sikerült. A leányzó aludt ugyan egy ideig, azonban meg nem halt. A század elei éh-pestis, a nagy hadjáratok alatt megtépászott haderő, kiürült kincstár és devalvatio ólomsulya alatt az állam hajója zátonyra jutott s az elnémitott népek mentő kezét nélkülözni tovább nem lehetett. Megnyiltak a huszas és harminczas évek diétái. Az alvó leányzó fölébredett s kezdetét vette a fegyvertelen sérelmi-hadjárat. S ha minden kettőből egyet vissza kellett is lépni, vagy minden lépésre nagy kényszer-pihenőt tartani: a nemzeti sérelmek orvoslásáért és jogok biztositásáért megindult bátor küzdelem 1825-ön kezdve már feltartóztatható nem volt. A politikai elnyomás természet-rajzához és lélektanához tartozik, hogy az rendesen melegágyul szolgál kiváló hazafiak és politikai erők nevelésére. Mindenütt és minden korban igy volt, s nálunk se lehetett másképen. Olyan phalanx, a melynek oszlopos alakjai gr. *Széchenyi* István, *Deák* Ferencz és *Kossuth* Lajos voltak, bármely nemzet életében korszakos alkotásra lett volna hivatva. S azok az eszmék, a melyeket ők a nemzet megerősitésére gazdasági, közjogi téren és a népszabadság érdekében zászlóikra irtak, az újra-meg újra feloszlatott diéták mohlepte falai közül szárnyra keltek, a vármegyék márkálisain futó tüzként bejárták az országot s az ujitásoktól tartózkodó conservativek meg-, avagy legyőzésére nálunk (Erdélyben) külön útra keltek a nagy *Wesselényi* Miklóssal, az u. n. *vándor pátrioták*. A reformok ellenállhatlanul érlelődtek. A nemzetnek mind nagyobb rétegei állottak sikra azok megvalósitásáért s mind erősebb visszhangban nyilvánult a megujhodás iránti vágy.

Élesztette azt a nemzeti irodalom erőteljes föllendülése is. Vörösmarty eposzai, nemcsak az illető költői műfaj klasszikus tökélyével és nyelvünk addig soha nem ismert zengzetes bűbájával, gazdagságával hatottak az olvasóra s nemcsak aestétikai gyönyör forrásait nyitották meg a szomjazó lelkek előtt, hanem olthatatlan vágyat ébresztettek a letünt nemzeti nagyság és dicsőség föltámasztására is. S e réven ő a nemzeti ügy szolgálatában elsőrendü politikai tényezőként jelentkezik. Távlatot nyit az irodalom nagy jelentőségére a nemzeti törekvések látkörében. Mert a politika csak fegyver az alkotásban, de hogy ez a fegyver eredményeket vivjon ki és biztositson, ahoz a

nemzetben rejlő erők összhangzatos fejlesztése és együttműködése nélkülözhetetlen. És ezt ösztönszerűen megéreztük. Irodalmunk csakhamar előkelő, tehetséges munkások élénk táborát vonzotta magához. A verselés mellett hivatott művelői jelentkeznek a szinmű és regényirásnak, ha kezdetben idegen mintákra is, de mindinkább nemzeti tartalommal. Párhuzamosan halad velük a nyelvészet s majd felveszi irányitó, nyesegető kését a műkritika. Az akadémia a tudományok művelésének ad nagyobb lendületet. A hazai történelem kutatói pedig tanulságokat igyekeznek föltárni a jelen törekvései számára s ezt a tudományágat kiemelni a mesemondás gyermekkorából.

Erdélyben a Kazinczy látogatásai s kiterjedt irodalmi levelezése tágabb körben ébresztettek élénk érdeklődést az újabb törekvések iránt s nem egy ifju tehetséget sarkaltak munkára. Ugyanitt az Aranka által tervezett *magyar nyelvmivelő társaság* ügyében kifejlődött mozgalom s *Döbrentey* szerkesztése mellett 1814-ben megindult „Erdélyi Muzeum“ — Kolozsvár központtal — irodalmi tömörülést eredményez, a mit főnemességünk közül különösen a *Wesselényiek*, *Keményck*, *Telekiek* sat. részint személyes érintkezés és anyagi támogatás, részint közetlen munkásság útján is erősitenek.

Mindezek nyomán a nemzeti élet minden ágában lüktetés, tevékenység és alkotás nyilvánul. S élénkiti ez eleven munkásságot és annak közvetitő szócsöve lesz a pólyáiban megjelenő magyar hirlapirás. Ennek rövid életü első kisérlete után („Erdélyi Magyar Hirvivő“ 1790 és 91) Kolozsvárt 1827-ben a „Hazai Hiradó“ s folytatásául 1829-ben az 1848-ig fennállott *„Erdélyi Hiradó“* indul meg *Méhes* Sámuel szerkesztésében *Szilágyi* Ferencz, *Brassai* Sámuel és nagyajtai *Kovács* István főmunkatársakkal. Utóbbi vezette a lapnak 1830-ban megindult mellékletét, a *„Nemzeti Társalkodót“*. *Brassai* pedig 1834-ben a *„Vasárnapi Ujság“*-ot inditotta meg és szerkesztette 1847-ig. E lapot bölöni *Farkas* Sándor előterjesztése és tervezete szerint anyagi támogatással a kolozsvári kaszinó tagjai alapitották, közismeretek népszerü terjesztésére.

A nemzeti élet e forrásnak indult mozgalmas politikai és irodalmi korszakára esik a *Kőváry* László ifjusága, a mikor a nyilvános élet légköre, hazafias törekvések és érzelmek párájával telitve, minden fiatal tehetség nemes becsvágyát ellenállhatatlanul ragadta magával. S minthogy a tehetség és ambitio

nála nem hiányzott, könnyen megérthető, hogy ő már 20 éves korában jelentkezik a küzdők irodalmi porondján. És a toll, a melyet akkor megragadott, halála előtti napokig, 68 éven keresztűl huzta szakadatlanul a barázdát munkás keze alatt. Az élő szó hatalmával kellő mértékben sohase rendelkezvén, köz-szereplésének forumául az iróasztalt választotta. S ezt anynyival könnyebben tehette, mert ámbár kezdetben ez kenyérkeresetre is elég alkalmasnak mutatkozott, annak gondja alól, szerencsés házassága útján, egészen felszabadult. És ez a körülmény kézzel fogható bizonyiték arra, hogy nála az iróság benső hivatás kifolyása, valódi életszükséglet volt.

Már tordai algymnázista korában szenvedélylyel, kitünő előmenetellel tanult. Igy folytatta azt — mint mindig osztályelső — $183^6/_7$-től $184^1/_2$-ig a kolozsvári unitárius főgymnáziumban is, úgy, hogy mikor atyja sok gyermeke gondozásának terhe alatt iskoláztatását félbe akarta szakitani, kérve-kérte, hogy inkább lakóházát is adja el a költségek előteremtésére, mert ő majd visszaszerezi azt szülőinek. És a dolog úgy is történt. S hogy háláját halála utánra is hátrahagyja, élete utolsó napjaiban diszes sirkövet állittatott a tordai temetőben pihenő poraik fölé.

* * *

A Kőváryak Tordára a tizenhetedik évszáz elején jutottak, a Bethlen Gábor által telepitett hajdukkal. Irónk, a kinek atyja itt szűcs-mester volt, 1819 julius 7-én született. Ugy ő, mint testvérei lelkileg és testileg egyaránt szép tulajdonságokkal voltak megáldva a természettől. A legidősb és legfiatalabb fivér, Józsa és Mihály ügyvéd lett s közben tollat is forgatott; Endre pedig ma is jeles arczképfestőnk. Négyük közül hárman vettek részt a nagy szabadságharczban, Mihály pedig évtizedeken át a kardvivás mestere volt a br. *Jósika* Lajos védnöksége alatt müködő iskolában, hol a kolozsvári tanintézetekben tanuló erdélyi ifjuság férfias nevelése körül érdemeket szerzett. Nővéreik a Kanyaró és Veress-családok alapitói lettek.

A fiuk alsóbb iskoláztatása idején a tordai unitárius algymnázium a száz évet élt *Szabó* Sámuel, aranyos-rákosi *Székely* Sándor és *Darkó* Mihályban olyan tanárokkal és igazgatókkal dicsekedhetett, a kik irodalmilag is fényt árasztottak az intézetre

s a fogékonyabb ifjak lelkében már korán aspiratiót ébresztettek. S Kőváry László ennek határozott csiráit vitte magában a kolozsvári unitárius főgymnáziumba, a hol azok termékenyitő melegágyra találtak, mert a nemzeti irodalom Kolozsvárott kialakuló fókusa ide korán besugárzott s olyan ifjusági irókört teremtett, a melyből *Berde* Áron, *Kriza* János, *Jakab* Elek, *Szentiványi* Mihály sat. nemsokára kiemelkedtek s a *Remény* czimű zsebkönyvben már polgárjogot vittek magukkal az irodalom nyilvános areopágja elé. E körben teszi Kőváry is első kisérletét versirással. De az ő iróságára e mellett egy más körülmény is döntő befolyással volt. Ez időtájt (1837-ben) választották *Brassait* a főgymnáziumhoz tanárnak, hol kezdetben történelmet és földrajzot, majd menynyiségtant és fizikát s még később bölcsészetet tanitott. Vele új szellem költözik a scholasticus falak közé. Katedráján nemcsak személyváltozás, hanem magyar tanitási-nyelv jelentkezik a gyakorlat mesterének sablonoktól független módszerével és az ifjusággal való érintkezésben azzal a finomabb tapintattal, a mit főuri családban viselt nevelési tiszte alatt szerzett. Ő, mint self made man, figyelője lesz az egyéniségeknek és önállóságot sejtető törekvéseknek. Kiszemeli az átlagos mértéket meghaladó tehetségeket s azok fejlesztésére külön is gondot fordit. Ebben a szerencsében részesült Kőváry is, a mi az ő jövőjére elhatározó befolyással volt. Legalább is siettette annak kialakulását. Belőle a mester kezdetben mathematikust próbált képezni, de egy évi kisérlet után ezt sikertelennek látván, félbehagyta s őt e tekintetben Berde Áronnal cserélte ki elég jó eredménynyel. Azonban róla mégse vette le a kezét, csak más irányba terelte. Őmaga így ir arról a hatásról, a mit Brassai az ifjuságra s őreá különösen gyakorolt: „A tanulás mellett az ifjuságban felébresztette az olvasás s az irói szárnypróbálgatás vágyát. A már fennállott olvasó, felolvasó és vitatkozó egyletet figyelme tárgyává tette... Nem csak tanárunk: nevelőnk, mentorunk volt. Örök munkában élt, de az ifjuság részére örökké volt ideje. Egyszer beállitok hozzá, kérem ajánljon nekem egy franczia nyelvmestert. Talán igen sok pénze van? Volna egy pár hónapra valóm. Menjen, vegyen egy tanulásra irt franczia anekdotás-könyvet, reggel öt órakor hozza le. Lementem. Na, olvassa. Nagyot néztem, de kezdtem olvasni. Ezt igy, azt úgy olvassák. Egy óra mulva azt

mondja, ezt a két anekdotát holnap felmondja nekem. Másnap azon kezdi, olvasni már tud, ma megtanul declinálni, holnapután megtanul comparálni. Egy hét mulva: vegyen elő papirost, jegyezzen, mert tanul conjungálni. Két hónap mulva: tud annyit, hogy a többit magára is megtanulhatja... Az olvasóegylet gyüléseibe is bebetoppant. Valamit olvastam. Jőjjön le, hozza le az irását. Maga Kuthyt (az akkor divatban volt novalla-irót) utánozza. No, olvassa. Kezdte a bombásztokat kritizálni. Maguk úgy irnak, mintha a világot a lábok között hátratekintve néznék, a dolgokat fejükre állitják — s azzal végezte: az Isten, mint a madárnak tollat, minden embernek megadta stilusát, ne utánozzon senkit. Olvassa Tacitust, Sallustiust. Hozza le, a mit ir. Irkáltam, levittem. Egy részét kiigazitva visszaadta. Egyszer hivat. Itt van „Szilágyi utazása" s 10 forint, kiadta az akadémia 1840-iki Tudománytárában. Később (1841) csak látom meglepetve az Athenaeumban egy novellámat (Fiducia.)"

„Tanitványaiba beleöntötte a munkaszeretetet, suggestiója s példaadása által kipusztitotta szótárunkból az unalom szót. Mint egy szobrász, tetszése szerint gyurta, kalapálta lelkünket; mint egy kertész, a vad törzsbe hajlamokat, ambitiókat oltogatva, azokat nyeste, idomitotta s kész emberkép kivánta tanitványait kezéből a világba bocsátani". („A száz évet élt Brassai" 17. 18 l.).

Ilyen vezetés és befolyás egy husz éves ifjura annál nagyobb szerencse volt, mert termékeny talajra is talált, egy korán ébredő, figyelő lélekre, a ki korának, nemzetének szükségletei és törekvései iránt már élénk érdeklődést tanusitott s azok kielégitésében részt venni hő vágygyal óhajtott.

Önképzésének szép tehetsége és vasszorgalma mellett nagy előnyére volt bámulatos memoriája, mely még aggkorában is teljes ruganyossággal állott rendelkezésére, úgy hogy főleg történelmi és erdélyrészi genealogiai kérdésekben hozzá bármikor mint egy élő lexikonhoz fordulhattunk.

S az ifju lélekre Brassai által gyakorolt jótékony hatás egész életén át megnyilvánult azon gyöngéd, gyermekies tiszteletben és hálás érzésben, melyet ő mestere iránt mindig tanusitott. Alkalomszerű tisztelgő látogatásait nála sohasem mulasztotta el, még saját aggkorában sem. Mint főgymnáziumi gondnoktársa egyházi főtanácsi üléseink alkalmával nevére több éven át közebédet adott; ugyanazt tette osztálytársainak 50 év után általa

rendezett összejövetelekor 1890-ben, száz éves életpályájának megünneplésére a kezdeményezést ő tette s halála után szép megemlékezést irt és adott ki pályafutásáról.

Iskolai életét ilyen körülmények között az akkor szokásos jogi tanulmánynyal fejezvén be a református főgymnázium melletti tanfolyamon, 1842-ben Marosvásárhelyre megy át s ott a királyi táblán cancellistának esküszik fel.

A huszonhárom éves ifju életének itt egy nevezetes korszaka kezdődik. Megismerkedik és egész életükre kiható barátságot köt a vele egykoru, ős-székely nemes *Dósa* Dániellel, a kit már szintén hazafias irói aspiratiók hevitenek. Állandó benső barátságuk bizonyitékául később Dósa egyik fiának (Endre kolozsvármegyei alispán, regényiró) keresztapja lesz. Együtt gyakran kirándulnak ennek Makfalván lakó szülőihez s itt és a vidéken bő alkalom nyilik előkelő körökkel érintkezni s a nyilvános társadalmi és vármegyei életbe bepillantani. A már némi irói nimbuszszal övezett, szép szőke fiatal ember mindenütt barátságos fogadtatásban részesül s a legközelebbi téli évszakra, *Iszlai* László kolozsvári iskolai felügyelő-gondnok ajánlására, a kelementelki *Simén*-családhoz kap meghivást. *Simén* György úgy a maga, mint neje br. *Rauber* Rózália családfáján rokonságban állott az erdélyi aristokratiával. Öt lánya és egy fia volt. Azok egyike Ugron Lázárnak, másika gróf Lázár Miklósnak lett felesége. Kőváry feladata volt, hogy a már felnőtt lányoknak előadásokat, felolvasásokat tartson s a fiut az elemi ismeretekbe bevezesse. Foglalkozása nem volt sablonhoz kötve. Állása csakhamar bizalmas jelleget öltött s a család társadalmi életének részese lett, sőt egy időben azon a ponton állott, hogy annak kötelékébe lépjen. Két ifjú sziv kölcsönös vonzalma azonban itt is, mint oly sokszor, csupán egy szép álom emlékének maradt... A menedékhely Kelementelkén igy is nyitva állott számára, midőn a szabadságharcz után bujdokolnia kellett.

Ez epizód mellett sem szorult háttérbe tanulási és irói szenvedélye. Sőt annak táplálására Dósával kölcsönösen buzditották egymást és Marosvásárhelyen a Teleki-könyvtár buvárlásában bő anyagot találtak. Ezt ő később a gyulafehérvári és gr. Kemény Samu gerendi könyvtárában folytatta. S úgy ennek, mint gr. Teleki Józsefnek és *Mike* Sándornak személyes ismeretsége és megnyert bizalma révén, mind gazdagabb törté-

nelmi forrásokhoz jutott és ez úton munkássága is ezirányba terelődött.

* * *

Kőváry *irói működése* azon kornak eklektikus irányában indul, a melyre ifjusága esik.

Fiatal irodalmakban, milyen akkor a mienk is volt, a szakszerü irányzatok csak fokozatosan fejlődnek ki. Verselés, novella, útleirás, elmefuttatás rendesen az első zsengék. S a néplélek ez általános jelensége nyilvánul meg az egyén életében is. Kővárynál sem volt máskép. Ez irodalmi fogzáson ő is átesett, még pedig nagyon korán. A gymnáziumot 1840-ben végzett alig 21 éves ifjutól már a megelőző évben verseket hoz az unitarius önképzőkör által kiadott *Remény* s táj és néprajzot (Teke és népszokásai) a *Nemzeti Társalkodó.* A rákövetkező két év alatt pedig, a mikor jogot tanult, beszélyei (Henriette, Fiduczia, Stella stb.) és néprajzi czikkeinek egész sorozata jelenik meg (Szilágy, Barczaság, Brassó és vidéke, Toroczkó stb.) lapokban és albumokban.[1] Sőt ez időre esik első önálló művének, „*Székelyhonról*“ czimű könyvének megjelenése is, melyet a czenzura történelem-politikai vonatkozások miatt csak megnyirbálva engedett át s kéziratával Kovács Miklós püspök a guberniumból e szavakkal bocsájtotta el: „Sajnállak fiam, liberális vagy, semmire se fogsz menni!“

Ez a mű azonban a sajtóban és közönség előtt irói tekintélyt adott az ifjunak s ettől kezdve mind rohamosabb és tágabbkörü lesz munkássága. Határozott iránya még nincsen, sőt miután impressiókra fogékony természete minden irodalmi és közéleti jelenségre és kérdésre azonnal reagál, idejét és figyelmét egész az ötvenes évek elejéig a legkülönbözőbb témák között osztja meg. Ötletszerüen ir szépirodalmi, történelmi, művészeti, tudományos, tanügyi, politikai, ipari, pénzügyi stb. tárgyakról, sőt szakadatlanul fokozódó agilitása már vezető szerepre sarkalván, szerkeszti a „Beszélytárt“, 1848-ban az „Ellenőr“ cz. politikai lapot, és kiadója *Tilcs* számára, a kinél egyideig correctorsággal kereste

[1] Dolgozatainak és az azokat adó lapok, folyóiratok, zsebkönyvek, albumok, naptárok czimét illetőleg utalunk Szinnyei „Magyar Irók“ VII. kötete I. füzetére, hol azok 10 hasáb terjedelemben vannak közölve, önálló műveinek jegyzékével együtt.

kenyerét, még naptárt is. Nevelő korában tanitványának „*Györke könyvtárát*“, melybe a történelmet és földrajzot maga irja versekben, utóbbit e czimen: „Györke Erdélyt utazza“. Ennek gördülékeny alexandrin verselése s egészen új, a folyók irányát követő tanmenete annyira kedveltté tették, hogy az erdélyi iskolák is hosszu éveken át használták tankönyvül, úgy, hogy a könyvecske ez elmés czimmel: „Györke Erdélyt újra utazza“, mintegy tiz kiadást ért.

Jóval később is szerkesztett egy politikai lapot, de arról hátrább kell megemlékeznünk.

A későbbi történetiró irói egyénisége fejlődésének nyomait azonban már a negyvenes évek nagyon vegyes irodalmi termékei között észrevesszük. Például novellái, elbeszélései, rajzai között számos történeti tárgygyal találkozunk, milyenek: Etele, II. Napoleon, gr. Betlen Miklós szerelme, Mirabeau szerelmei Brandenburgi Katalin, Tököli és neje végnapjai, II. Rákóczy Ferencz emigracziója stb. Föld és néprajzi legelső dolgozataiban is, melyekhez az ötvenes évek elején egész sorozat csatlakozott (Székelyek Magyarhonban, Erdély határszéli szorosai, Sóbányáink statisztikájához, Az erdélyi arany- és ezüstbányászat, Erdély nevezetes rónái: Agyagfalvi, Balázsfalvi, Bogát, Hátszeg, Keresztes-mező, KeresztényszigAT, Miriszló, Szentpáli, Zernyesti-tér, Szinészetünk történetéhez stb. stb.) a történelmi érzék sugarai csillámlanak meg. *Székelyhonról* czimü műve s 1847-ben megjelent „*Erdélyország statisztikája*“ pedig határozott lépés a történetirás felé. Ez utóbbi keletkezésének általa hátra hagyott feljegyzése egyébként az ő rhapsodistikus dolgozásának rendszerét is jellemzi. „Még féllábam az iskolában volt, egy napon csak igy szól Brassai: Tilcs (jónevü kolozsvári könyvkiadó) megakarja iratni Erdély statisztikáját, magát ajánltam. A mint a Székelyhont megirta, ezt is megtudja irni. Gróf Kemény József is magát nézte ki, ő is fogja segiteni. S előmbe nyomta a Journal des Savants egy füzetét, forditsa le, benne van egy statisztika programmja.“

A korai zsenge kisérlet első úttörő munka lett hazarészünkről s bár Kovács István a Nemzeti Társalkodóban keményen lebirálta ezekért az iskola porát magáról még le se vert ifju irót, hogy statisztikája még is ért valamit, bizonyitja a magyar kormány által a következő évben az országos statisztikai hiva-

talhoz történt kineveztetése, minek következtében az „Ellenőr“ szerkesztését Dósának adta át. Az ő élete-folyása és irói munkássága pedig itt egy újabb korszak küszöbéhez érkezett.

Nem sokáig maradhatott a központi hivatalban. A 48-as események rohamos fejlődése csakhamar elsodorta onnan. A szabadságharcz kitörése minden embert illetékes posztjára parancsolt. Inter arma silent leges. A kormánynak hadi statisztikusra lett szüksége s Kőváryt, a ki Erdélyt akkor legjobban ismerte, s mint zsurnalista a Kossuth lapjába is dolgozott, Bemhez küldötték le harcztéri tudósitónak.

Ez a véletlen fordulat döntött irói sorsa fölött is és eljegyezte őt *történetirónak*. Előbb azonban keresztül kellett mennie a gyakorlati hazafiság tűzpróbáján. Hivatásánál fogva az erdélyi hadjáratokban egész a zsibói fegyver-letételig mindenütt ott kellett lennie. S bár polgári minőségben szerepelt, a harcztereken ólálkodó veszedelmeket, a zaklatott élet szakadatlan fáradalmait és nélkülözéseit mind át kellett élnie. S mikor már az utolsó ágyuhang elnémult, a szabadságért csattogó fegyverek gulákban pihentek, kezdődött a menekülés, a boszut lihegő üldözés szomoru kalváriája, midőn a mezei és erdei vadak élete kényelmesebb és biztosabb volt a hazafiakénál. Nélkülözésektől és fáradalmaktól elcsigázva menekül a Mezőségen át és betegen érkezik Kelementelkére, honnan egy év előtt ifjukora legszebb álmaival, szivében tele boldogsággal indult volt budapesti útjára. Itt és felváltva Makfalván Dósánál ismét munkához lát, jegyzetei rendezéséhez és feldolgozásához.

De a szeretettel nyujtott menhelyet nem sokáig élvezheti. 1850. september 4.-én csendőrszuronyok közt hurczolják ki éjjeli álmából és szállitják Marosvásárhelyre, hol előbb a székháznál rögtönzött fogdában vasra verik, majd a várba börtön zik be. Innen Kolozsvárra viszik a börtönné alakitott vármegyeházba s a mint szaporodtak az unitarius főgymnasiumba, majd pedig mint beteget a kórháznak berendezett Mátyás király-féle házba, hol ismét irogat. Végre azután Urbán kihallgatásra magához rendeli s a történetiró hálájára számitva és arra nyomatékosan czélozva is, szabad lábra helyezi. De internálva kellett Kolozsváron maradnia, hol a politikai menekülőkkel való érintkezése, a kiknek a hires szépségü honleány, Czirjákné Lukács Józefa, maga is később fogoly, volt egyik hőslelkü gondozója, még sokszor hozta érintkezésbe a policziával.

E pár év élettörténeti adataira részletesebben nem terjeszkedünk ki e helyen, mert azok egyrészt a *Kuszkó* István által szerkesztett „Történelmi Lapok" közölte visszaemlékezésekben feltalálhatók, másrészt pedig emlékiratainak remélhető kiadásában olvashatók lesznek.

Csak azt jegyezzük még meg erre vonatkozólag, hogy a hadjáratok alatt a vezérlő emberekkel való személyes összeköttetése s úgy itt, mint üldöztetése idején szerzett tapasztalatai gazdag forrást nyitottak historikus világ- és emberismeretéhez, s nemzeti küzdelmeink egyik legjelentősebb korszakából az események kohójában látó szemekkel ismerte föl azt a létfentartó nemzeti geniust, melyet ő történelmi tanitásaiban mindig plasztikusan állit előtérbe.

Hogy korán és rohamosan kezdett irói munkássága e zavaró korszak után hosszasabban fenn nem akadott, sőt fokozódó erejéből mit sem veszitett, ebben nagy szerencséje volt a *Szilágyi* Ferenczczel való ismeretsége, a ki már a negyvenes években egy conservativ lapot szerkesztett Kolozsvárt s most szintén az ilyen irányu „Budapesti Hirlap" szerkesztője lett a fővárosban. Ő Kőványnak szabadságot eszközölt ki, hogy Budapestre tehesse át lakását s azután 1851-ben lapjához tárczarovat-vezetőnek alkalmazta. Itt politikával foglalkoznia nem lehetett, mert — mint szerkesztője mondá — „vezérczikkei az *igénynek* meg nem felelhetnek; de óhajtása az irodalmat s általa a nemzetiséget karolni fel." „Ily elv mellett jutott a tárcza kezembe" — irja Dósához. — „Gyönyörü független állás. Mintegy az irodalom gyeplője egy szálát érzem gyenge kezeimben. Teljes rendelkezésem van. Más e tárgyba nem szól. Én osztom a dijt: e végre havonként dispositiomra áll 150 pengő, mint iróknak szánt honorárium." Ő maga is ir eredetieket s könyvismertetéseket és birálatokat; de ez utóbbiak összeütközésbe hozzák a szerkesztővel s innen átmegy a „Pesti Napló"-hoz hasonló minőségben s úgy itt, mint a „Hölgyfutár"-ba is dolgozik. Mindez azonban csak kenyérkereset s ő maga is panaszkodik, hogy ez időt rabló munka hátráltatja önálló müvek irásában. Már e panasz érezteti, hogy neki magasabb törekvései vannak s csakugyan még fennlétiben (1852-ben) megirja és kiadja „*Erdély régiségeit*", melynek német forditását Geibel vette meg. A mű második kiadása „*Erdély épitészeti emlékei*" czimet kapott. A

német kiadásnak tulajdonitandó, hogy a bécsi kormány őt az erdélyi műemlékek conservátorának nevezte ki, a minek azonban gyakorlati eredménye — tudtom szerint — nem volt.

Ezzel a munkájával, melyet gyors egymásutánban követ „*Erdély földe ritkaságai*“ (1853) és „*Erdély nevezetesebb családai*“ (1854), megtalálta valódi hivatásának talaját, melyen aztán egyenesen épül fel történetirói munkássága.

Hogy pedig idejét és tehetségét ennek szentelhesse, az absorbeáló hirlapi foglalkozással egyelőre felhagy, 1852-ben visszatér Kolozsvárra s könyvtári buvárlatokat végez tervezett műveihez. Egy ilyen kirándulását Gyulafehérvárról M.-Vásárhelyre a politikailag kompromittált gr. *Lázár* Eszterrel teszi meg. A policzia tudomást vesz erről s Kőváryt másodszor is internálják Kolozsvárra.

Itt 1854 évi junius 4-én megházasodik. Nőül veszi egy gazdag patriczius családnak, mely Mária Therezia idejében a poroszok nyomása elől Sziléziából menekült hozzánk, legifjabb leányát, a nagyműveltségű *Knaus* Johannát, kiadójának és régi protektorának *Tiltsch* Jánosnak unokahugát. Ez 53 évig tartó boldog házasságban, melynek egyetlen fogyatkozása a gyermek-nélküliség volt, anyagilag biztositott, független helyzetbe jut. Sokat utaznak s közben huzamosan tartózkodnak külföldön, világvárosokban és fürdőkön, mindinkább táguló világismerettel gyarapodva s újabb, meg újabb impulsussal térve haza, a mi további működésében lépten-nyomon megnyilvánul.

Az ötvenes évek politikai nyomása alatt a közéleti tevékenység hazánkban a minimumra lévén szoritva, zavartalanul adta magát történelmi kutatásoknak, előszeretettel és hazafias czélzattal hozván felszinre a nemzet multjából mindazon elemeket, a melyek jövőnkre tanulságot, fennmaradásunkra reményt és biztatást nyujthatnak s a nagy leveretés után csüggedéstől megóvhatnak.

Visszanyul a legrégibb homályba, a honnan két kötetben a „*Történelmi regéket*“ és „*adomákat*“ hozza. S ezek elméletének körvonalozásával a magyar mythologia eszméjét szolgáltatja Ipolyinak, a mint a tudós főpap ezt neki személyesen bevallotta.

„*A magyar családi s közéleti viseletek és szokások* a nemzeti fejedelmek korából“ lökést ad ezen történelmi elem kutatásának az anyaországban is. Valamint e nemü munkái hozzájárultak a

magyar geneologiai és heráldikai társaság létrejöveteléhez és irodalmának kifejléséhez.

Ez átmeneti előkészitő munkásság egyenes folyománya lett „*Erdély történelme*“ hat kötetben s a kiadásra csak 1861-ben kerülhetett „*Erdély története 1848–9-ben.*“ Az előbbi hosszasan volt nélkülözhetetlen uttörő vezérfonal hazarészünk gazdag és változatos történeti multjában s mint első magyarnyelvü, kimeritő munka e szakban, hóditó erővel hatott az olvasóközönség hazafias dolgokat óhajtó lelkére. Sőt Szilágyi Sándor ujabb műve sem tette használhatatlanná.

A felsorolt művek együttesen olyan történetirói munkásságot képviselnek, a melylyel Kőváry még mindig egyedül áll az erdélyrészi magyar irodalomban. S ebben nem csupán az előttünk álló eredmény érdemel méltánylást, hanem az a nagy szorgalom és munkaerő is, a mely a feldolgozás mellett a rengeteg anyag összehordásában érvényesül, mert az ő háta mögött nem állott egy történelmi társaság évtizedes gyűjtésével és részletmunkákkal. És ez a körülmény a kidolgozás technikájának birálatánál figyelmen kivül nem hagyható. A módszer, az anyag elrendezés ellen lehet kifogást tenni; sőt a sajátos, minden iratát jellemző tultömör, gyakran épen lakonikus irály, melynél a gondolat helyes felfogása és megértéséért némely mondatait ismételve át kell olvasnunk, s a mely előadás-mód élő beszédében is ismeretes volt, méltán nehézkesnek látszhatik; de e könyvekben rejlő kincs mindig becses marad.

Önálló történeti munkái rendkivül sok kisebb-nagyobb közleményében nyernek kiegészitést, a melyek gyüjteményes kiadásra érdemesek lettek volna. Ezek egyik legbecsesebbike a *Turul* 1887. évfolyamában közölt tanulmány: „A hűbérrendszer kifejlése s hatása hazánkra“, melyben a hazai és egyetemes történelem, egy korszakos alkatrészét és érintkezését világitja meg.

A millenium századában kihalt nevezetesebb erdélyi családokról az „Erdélyi Muzeum“-ban megjelent közleményei bár elszomoritó, de figyelemre méltó negativ kiegészitést nyujtanak e tárgyu egyik munkájához. *A millenium lefolyásáról pedig* egy olyan kötetet állitott össze, annak minden mozzanatára kiterjedő figyelemmel és fajszeretettel, a mely az egykoruak előtt talán kevés méltánylással találkozik, de a haladó idővel értéke mind növekedni fog s majd a későbbi nemzedékek előtt, a kik

nemzeti életünk e ritka korszakos életének és boldogitó lelkesedéssel végrehajtott ünneplésének résztvevői nem lehettek, vonzó és hazafias érzést erősitő olvasmányt képezend. Méltó tehát, hogy azt könyvtáraink számukra megőrizzék.

Történetirói munkássága a hatvanas évek elejétől számitott mintegy huszonöt éven át – nagyobb alkotás tekintetében – szünetet tart. Ennek okára is rámutatok hátrább. 1883 után azonban, mely évben, jó későre, az akadémiának eszébe jut egy régi mulasztást helyrehozni és őt tagjai sorába veszi, erre szolgált érdemeinek mérlegelésével lelkében felébred a vágy: visszatérni első irodalmi szerelméhez s kitüntetését egy nagyobb történelmi munka irásával hálálni meg. Érlelni kezdi a magyar nemzet története megirását. Két körülmény további lökést ad e gondolatához. Egyik: a történelmi társulatban részvételével folytatott tanácskozás azon kérdés fölött, hogy Magyarország történelmét a milleniumra miként kellene megiratni? Az országgyülés tegye-e ezt, vagy az akadémia? Döntés nem történt, illetőleg mindkét gondolat elejtetett. A másik körülmény: *Semsey* László nagy pályadijának (10.000 korona) kitüzése ugyanezen feladatra.

Mindezek határozottabban kezdik megérlelni lelkében a már ott lappangó gondolatot s hozzákezd a feladat kivitelének tanulmányozásához.

Az *irányelveket*, melyek szerinte a *magyar történetirás jelenkori feladatánál* követendők, két tanulmányban fejti ki. Egyik egy felolvasás az Erdélyi Muzeum-egylet szakosztályaban (megjelent az „Erdélyi Muzeum" 1886 évi folyamában). Másik az az *alaprajz és bevezetés*, a melylyel már kész munkáját a Semsey-pályázatra 1895-ben benyujtotta. Hogy a mű létrejövetelének historikumával végezzünk, jelezzük, hogy a pályázat sikertelen maradt (saját nyilatkozata szerint liberalis szempontja miatt) s hogy háromszori átdolgozás után, a mi tiz évi munkával járt, az első kötetet halála évében, 1907-ben, 88 éves koraban saját maga kiadta e czimen: »*Magyarország története nemzetközi helyzetünk szempontjából.*« A készen hátrahagyott második kötetet pedig özvegye adatja ki.

A kidolgozás alapgondolata a Herder-féle történetbölcselem és a czimben is kifejezett nemzetközi kapcsolat, vagyis elhelyezkedésünk és helyzetünk az europai civilisatióban. A történet

anyagát nem bőviti, hanem azt bő ismeretének s kora higgadtságának és elfogulatlanságának magaslatáról tekinti. A tényeknek, eseményeknek rugóit, sokszor meszszünnen mozgató erőit kutatja s következményeit mérlegeli. S legnagyobb ereje, hogy ez irányban gondolat ébresztő és oktató mesternek bizonyul.

A történettudománynak gyakorlati hasznát nagyrabecsülvén, faji erényeinket művészi ecsettel domboritja ki s nemzeti önbizalmunk fokozására törekszik. Épen ezért kimélettel van a hagyományok iránt. Államalkotó képességünket magas piedestálra állitja s ebből a honfoglalók Ázsiából hozott műveltségének biztos elemeit állapitja meg. Szóval: művében a tudomány igényeinek figyelembe-vétele mellett nemzeti életünkre, fenmaradásunkra való hatást óhajt gyakorolni. Nem áltatja magát azzal, hogy tökélyest ad, de a történetirásnak ezt az irányát tartja leghasznosabbnak s ennek művelése volt utolsó irói vágya és hagyatéka.

Ezt a művét megelőzőleg érte őt, mint történetirót, a második nagy kitüntetés. A kolozsvári Ferencz József tudományegyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kara ugyanis 1901. deczember 19-én tartott ülésében „a magyar irodalom és kivált a történetirás terén kifejtett, félszázadot meghaladó érdemdus munkásságáért egyhangulag tiszteletbeli doktorává választotta.“ A következő év junius 7-én felavatása megható ünnepélyességgel ment végbe s országszerte kellemes visszhangot keltett. Egyik helyi lap (a Magyar Polgár) a következő tudósitást hozza arról: „Az ünnepség déli 12 órakor folyt le az egyetem tanácstermében, mely ez alkalomra egészen megtelt közönséggel. Ott voltak Fekete Gábor táblai elnök, Heppes Miklós és Gál Jenő tanácselnökök, Dobál Antal, Kozma Ferencz s többen szépszámu hölgyközönséggel. Az avató egyetemi tanácsot, élén dr. Lőte József rektor, Kiss Mór jogkari, Szabó Dénes orvoskari, Böhm Károly bölcsészetkari, Apáthy István math. és term.-tud. kari dékánok, továbbá még dr. Schilling Lajos, dr. Márki Sándor, dr. Csengery János. dr. Schneller István, dr. Szádeczky Lajos, dr. Terner Rudolf egyetemi tanárok alkották.

Kőváry László a tanács zöld asztalánál a rektorral szemben foglalt helyet. Dr. Lőte rektor üdvözölvén az egyetemi tanácsot, megnyitotta a gyülést, melynek egyetlen tárgyát

Kőváry Lászlónak, a bölcsészet- nyelv- és történettudományi szak tiszteletbeli doktorává avatása képezi s kérte az illető kar dékánját az avatás megtételére. Böhm Károly dékán jelentette, hogy a kar Kőváry Lászlót egyhangulag tiszteletbeli doktorrá választotta félszázadot meghaladó történetirói munkásságáért. A választást ő Felsége jóváhagyta. Ennek következtében átnyujtja a doktori oklevelet azon szivből jövő kivánsággal, hogy a kitüntetett tudós ebben még sokáig örömét lelhesse.

Kőváry László átvevén a doktori oklevelet, a következőket mondotta:

„Dicsőségesen uralkodó felséges királyomtól mély hódolattal, magas kormányomtól s különösen a közoktatási miniszteriumtól mély tisztelettel, a Ferencz József tudomány egyetem s annak bölcsészeti karától igaz hálával fogadom tiszteletbeli tudorságra emeltetésemet, mit nem annyiban munkáim értéke, mint magas életkoromig folytatott munkásságom jutalmának tekintek. Sajnálom, hogy nem adatott nekem az élőszó hatalma. Röviden csak annyit akarok mondani, hogy a régi Erdély az, melynek szelleme engem történetiróvá nevelt. Most örömmel látja a régi Erdély az új Erdély szellemének ezt az oltárát, melynek magas nivójára büszkék vagyunk, a Ferencz József egyetemet, hol a régi Erdély tradiczióit ápolják és fejlesztik s hogy a bölcsészeti kar nem zárkózik el a gondolattól, hogy Magyarország különböző temperamentuma, az Alföld, Felső-Magyarország, a Dunántúl szellemének harmóniája az erdélyi temperamentum szelleme nélkül hiányos volna.

Nem tartom magam egyébnek, mint az erdélyi szellem neveltjének, hirdetőjének.

A mi disze van ennek a kitüntetésnek, megosztom azokkal, a kik nekem a történetirásban segitőim s mestereim voltak.

Annál becsesebb nekem a mi egyetemünk bölcsészeti karának reám esett figyelme, miért ismételten hálás vagyok és maradok."

Ezzel a szép ünnep véget ért.

* * *

Politikai szereplése, harcztéri tudósitói megbizásán kivül, rövid ideig az 1848 évi országgyülésre engedett neki bepillan-

tást, mint Torda vármegyei *kiskövetnek*, mialatt mint statistikus volt fenn a fővárosban. Eljárt a gyülésekre, sőt azon küldöttséggel is fenn volt, a mely az országgyülés feliratát V. Ferdinánd királyhoz Bécsbe vitte. Ez a minőség rövid ideig tartott s activ szerepre nem nyujtott alkalmat. Ismeretségét és tapasztalatait azonban ez is gyarapitotta.

Mint *journalista* két izben fejtett ki élénk tevékenységet. 1848 elején az ő szerkesztésében gr. *Bethlen* Miklós (a későbbi Bolnai) *Szilágyi* Sándor és *Gámán* Zsigmond belmunkatársakkal meginditott „Ellenőr“ czimű radikális irányu politikai lapnál, mely a guberniumtól az országgyülés összehivását, azon reformokat és az uniót sürgette. Másodszor pedig több mint két évtized után a „Korunk“-nál.

Az októberi diploma a magyar országgyülés összehivásához vezetett. De ebből Erdély kihagyatott. Itt a *Dózsa* által szerkesztett s tulnyomóan gr. *Mikó* Imre befolyása alatt álló „Kolozsvári Közlöny“ irányitja a politikai hangulatot. Kőváry is irogat ide. De a politikai vezetésben részes gr. *Teleki* Domokos és ifj. gr. *Bethlen* János nézete szerint a lapnak 47-es ize volt. Határozott 48-as programmal tehát egy második lapot, a „Korunk“-ot alapiták. Ez azonban egy évi fennállás után anyagi zavarokba jutott. Kőváry ekkor 1860-ban meg- és saját szerkesztésébe veszi azt s a nevezett két politikussal egyetértve vezeti, mig Bécsből törvény-ellenesen összehivják az 1863. évi erdélyi országgyülést Nagyszebenbe. Abban minden magyar politikai irány egyetértett, hogy ez az 1848-ban törvényesen életbelépett *unio* megtagadása, tehát sulyos alkotmánysérelem. Igy fogta fel azt a közvélemény tolmácsolására és irányitására hivatott sajtó is. De a választásokat a kormány keresztülhajtatja, a regálisták meghivóit kiküldi s a megnyitás napját kitűzi. Quid nunc?! Politikusaink előtt e nehéz kérdés áll. Annyiban könnyü a felelet, hogy a szétdaraboló és a birodalmi gyűlésbe csábitó kisérletnek teljes erővel ellene kell állni. De hogyan? mily formában? E *taktikai* kérdés fölött a bizalmas tárgyalások megindulnak, előbb Gyulafehérváron Hajnald Lajos püspöknél, majd az országgyűlés megnyitása előestéjén Nagy-Szebenben. Lejő a tanácskozásra gr. *Andrássy Gyula*, le *Tisza* Kálmán s részt vesznek azon a szerkesztők is. A törvénysértés elleni tiltakozásnak két módja mutatkozott lehetségesnek a

magyar képviselők számára, (mert a szászok és oláhok vigan mentek a hivogató szóra, sőt a reichsrathban is megjelentek): be se lépni a törvénytelen gyülésbe, ez az egyik, vagy belépni és azt egy ünnepélyes tiltakozás után odahagyni. Ebben a taktikai kérdésben a „Korunk" szerkesztője az utóbbi eljárás álláspontján volt, sőt erre az eshetőségre készen is tartott kefelevonatban egy tiltakozás tervezetet. De politikusaink az alternativa első része mellett döntöttek s azzal hazautaztak. Pap Miklós pedig, a „Korunk" munkatársa, a ki már ekkor Tisza-párti lap szerkesztését tervezte s nemsokára „Magyar Polgár" czimen azt meg is inditotta, hozzájutván a kefelevonathoz, azt a „Kolozsvári Közlöny"-ben nyilvánosságra hozta. A czélzat ezzel a Deák-párti lap és szerkesztő compromittálása volt, a mi az akkori izgatott hangulatban sikerült is, annyira, hogy Kőváry gyanusitásoknak lett kitéve, sőt egy Tordára tett kirándulásából insultusok között kellett menekülnie.

Ez őt annyira elkeseríté, hogy szülővárosába többé sohase tette bé a lábát. A lapot itthon a kiegyezés évében megszüntette s nejével hosszabb időre külföldre, egyenesen Párizsba utazott. S innen, még a történtek után is, a helyébe lépett „Kelet"-nek tárcza-leveleket küldözgetett.

Hajlott korában visszapillantásait jegyezgette papirra saját pályájára vonatkozólag is és sajnálja azt az időt, a mit politikai excursióra forditott; de megjegyzi magáról, hogy nála a journalistai hajlam veleszületett természetében rejlett. Egész életén át ingerelte őt minden közkérdés tárgyalása s annak tisztázásához hozzájárulni magától meg nem tagadhatta. Ennek igazolásául és jellemzéseként megemlitjük, hogy aggkorában is irt kiadásra egyáltalán nem szánt politikai czikkeket s szereplő politikusainkra vonatkozó észrevételeket, a melyek egyebekkel együtt gondosan raktározva lettek. Sőt, szintén maga mondja magáról, még a tudományt is bizonyos journalista-szerüséggel kezelte, hogy korára annál inkább hathasson. S ez az irányzat előadás módjában kétségtelenül fölismerhető.

* * *

A politikai téren kapott lökés, mely a történetirót már jól medrezett pályájáról más irányba terelte, az előadottakból kiszámithatólag több mint negyedszázadon át éreztette hatását.

Ez idő alatt egy egészen új pályán látjuk mozogni. Párisban s majd Bécsben és Csehországban tartózkodása bő alkalmat nyujt neki a hazai és külföldi viszonyok összehasonlitására. S ez a körülmény őt a **közgazdaság** felé terelte, a minek elméleti müvelésében élénk irodalmi munkásságot fejt ki.

A *biztositás ügy* különböző ágairól 1870 és 84 között nem kevesebb mint hét kisebb-nagyobb munkát irt és adott ki. Sőt azok egyikével („A biztositás rendszere“, három kötetben) a párisi akadémia pályázatán is részt vett, hol művét ugyan méltányolták és megtartották, de mint idegen pályázót figyelmen kivül hagyták. Ez eszmekörbe annyira beleélte magát és azt oly nagyra becsülte, hogy még akadémiai székfoglalóját is innen vette.

Ischl és karlsbádi nyaralásai alkalmat nyujtanak neki a Lajtán tuli fürdők szervezete és berendezése ismertetése által hazai fürdőink fejlesztésére hatni.

Kolozsvár közéletében pedig több irányban igyekszik tanulmányait és tapasztalatait értékesiteni. A magyar kormány által rendezett 1870. évi első népszámlálás vezetését a törvényhatóság rábizza s ő annak anyagát a statisztikai tudomány alaposságával dolgozza fel és bocsátja közre. Mint a közigazgatási bizottságba kinevezett közgazdasági előadó, a város fejlődésére irányelveket körvonaloz. Mint a köztemető és sétatér gondozója, különösen ez utóbbinak kiterjesztése, rendezése és fásitása által hosszu éveken át sikeres munkásságot végez, minek eredményét mindnyájan gyönyörködve élvezzük. A Mátyás király-téri templomot körülvevő disztelen épületek megváltása és eltávolitása munkájából pedig az érdem jelentékeny része őt illeti meg. Ő volt t. i. a kezdeményező és nagy társadalmi agitációt kifejtő *Schütz* János mellett az alap pénztárnoka, az intéző-bizottság jegyzője s mint ilyen, a sajtóban évtizedeken át ő tartotta ébren az érdeklődést s a közadakozás eredményét oly szerencsés kézzel gyümölcsöztette, hogy az által a város fejlődése történetében egyik legnagyobb alkotás hajtatott végre. E társadalmi müvelet pragmatikai történetét annak keletkezésétől 1852-től 1886-ig terjedőleg összeállitva egy igen becses, terjedelmes füzetben kiadta.

Mint az ipar- és kereskedelmi kamara s a kolozsvári kereskedelmi akadémia felügyelő-bizottságának hosszas éveken át tagja, szintén részt vett ez intézmények közhasznu munkásságában.

A magánvállalatként szerencsés parczellázással létesitett s telekkönyvileg hivatalosan is az ő nevét viselő városrész, az u. n. *Kőváry telep* nemcsak neki eredményezett jelentős anyagi hasznot, hanem a kis emberek lakásviszonyainak megjavitását is egy jó lépéssel előbbre vitte.

A megbukott „Kisegitő Takarékpénztár", ez egykor nagy bizalmat élvező és virágzó pénzintézet vezetésében azonban szerencséje elhagyta. Azon a sulyos válságon, a mely a város pénzpiaczára nehezedett s három nagy pénzintézetünket megsemmisüléssel fenyegette, az ové zátonyra jutott és megmenthető nem volt. Az ő és igazgatotársai tetemes anyagi áldozatai a betevők károsodását elháritották ugyan, de a részvények értéktelenné váltak. Ez a csapás buskomorrá tette őt egyidőre. Ám az irodalom balzsamot nyujtott sebeire, visszaadta romolhatatlan munkaerejét sőt magát ismét igazi hivatásának. Magyarország történetét azutan irta meg. S az ezen időközben nyert tiszteletbeli tudorsága mégegyszer felvillanyozta lelket azon kor és munkásság emlékének felelevenitese által, a miben a siker leghivebb élettársa volt.

Nyolczvan évet meghaladó életkorában, miről a napi sajtó is méltányló megemlékezéssel vett tudomást, szemlét tartva irodalmi munkássága fölött, följegyzéseiben azt önmaga igy jellemzi: „Visszapillantva hatvanhárom évi pályafutásomra, mint a ki soha magammal megelégedve nem voltam, magam is bevégezetlen pályafutasnak látom. A *kirándulások sok időmet vették el.* De pótolta pusztithatlan egészségem, áldott emlékező-tehetségem, perczig sem nyugvó munkakedvem. A kötetek, füzetek, czikkek száma nem is hiányzik. Hogy *hiányozni látszik az egységesség*, abban találom, hogy vagyon nélkül indultam. Kezdetben kiadóim rendelkeztek tollammal. Egy oly korban indultam, melyben a polyhistorság divatja járta . . . S ide számit, hogy nemcsak hogy nem születtem szobatudósnak, de a küzdelmes kor ide oda állitott. De bizonyos egységességet mégis látok pályafutásomban az által, hogy Erdély hazám irója voltam. Dilettanskodtam rendre az ethnographia, a geográfia, a statistika, az archaeologia, a geneologia, a közgazdaság terén, voltam két izben publicista, de mindig ott volt a háttérben Erdély nagy multja, haza-, faj- és szabadságszeretetünk forrása, a historia."

E sorokban minden meg van mondva, a mit róla irói jellemzésül megállapithatnánk. Elismerve a szétágazó irány, indokolva az irói temperamentum és a kor szükségletei s irodalmunk helyzete által, de a már korán jelentkező s mind erőteljesebben vissza-visszatérő historiai érzék és hajlam uralomra jutása. Ez az ő rövidre fogott irói biologiája. Életsorsa kerekének forgását ez a tengely tartja össze és menti meg a szétrepüléstől. Ez sugallja neki legbecsesebb irói hagyatékát.

* * *

Ha e változatokban gazdag, hosszú és rendkivül munkás életen végig tekintettünk, nem zárhatjuk le annak rakott albumát, mig róla az *unitárius* hitrokonról is meg nem emlékezünk.

Ő disze, hasznos, munkás és áldozatkész fia volt egyházának. Mindig melegen érdeklődött ügyeink iránt, szivből örvendett haladásunkon s egészen hajlott koráig részt vett tanácskozásainkban; vagy ha oly fontos kérdésben, minő az újabb egyházkormányzati szervezet, személyesen már nem tehette, nyomtatásban sokszorositott beadványban közölte történészi bölcseséggel latolgatott véleményét és figyelmeztetéseit. Minden nyilvánosságra jött iratot, munkát, a mely tőlünk származott vagy ránk vonatkozott, figyelmére méltatott és reflexiókkal kisért. Igazán vallásos érzületű hivő volt.

Mint évtizedeken át főgymnáziumunk egyik felügyelő-gondnoka, eljárt a vizsgálatokra, ünnepélyekre, az ifjuság erkölcsi és szellemi élete felett örködött és sok szegény tanulónak enyhitette nélkülözését.

Nem volt semmi egyházi mozgalom, a melytől anyagi támogatását megtagadta volna. Irodalmunknak nemcsak pártolója volt, hanem azt közreműködésével gazdagitotta is, a miről e folyóirat füzetei bizonyitékokkal szolgálnak.

Iratai között élete alkonyáról, ilyen feljegyzést találunk: „Minél előbb haladtam a korban, mint babona, igézet szállt meg a hálaérzet minden iránt, kitől valami jót vettem... Ezek során megszállt a gondolat, hogy az unitariusok tanitottak ki, kik azt az iskolát alapitották és fentartották. Az a munkakedv, az irány, melyet onnan hoztam, mégis érdemelne valami hálát." S utolsó éveiben e folyóirat hasábjai egész sorozatot hoznak tőle egyházi

jeleseink életéről és működéséről; könyvtára legbecsesebb darabjait főgymnáziumunk számára adja át s 1907. évi szeptember 25-én bekövetkezett halála előtti napon egy alapitvány tételéről is intézkedik egyháza iránt nyilvánuló hálája maradandó jeléül.

Kőváryban a XIX. évszáz magyar nemzeti törekvései és küzdelmeinek, irodalma erőteljes kifejlődésének egy minden vonalon megjelenő kész harczosát s késő unokák előtt regélő hirmondóját tiszteltük. Nagy idők és események krónikása volt miközöttünk pátriarka-korba nyult élettel, s az marad egymást követő késő nemzedékek előtt történelmi műveivel. Nevét bevéste a hőn szeretett Erdély bérczeibe és földe ritkaságaiba, beszállásolta nevezetes családaiba s szárnyra bocsájtotta regéiben és mondáiban. Ezek viszik, védik és visszhangozzák, hogy veszve és feledve sohase legyen a hű és fáradhatatlan munkás emléke.

Hitrokonai is kegyelettel fogják azt tiszteletben tartani.[1]

[1] **Fenmaradt arczképei: 1853-ból Klimkovitstól, melyet Roskovits is** felvett a Kolozsvár városa által megrendelt milleniáris „Unio-arczképcsarnok"-ba (Vasárnapi Ujság 1895. 22. sz.); a nyolczvanas évekből öcsésétől Kőváry Endrétől (Magyar történeti képcsarnok az akadémiában); a mi képünk fénykép után készült s az ábrázoltat még erőteljes férfikorából mutatja be.

KOZMA FERENCZ.

Tanulmányok Luther irataiból.

V.

„A keresztyén ember szabadságáról."

Luther harmadik alapvető reformátori munkájához érkeztünk. Azonban ez a mű csak időrendben az utolsó. Tartalma és jelentősége szerint akár az első helyre is sorozható volna. Ez leginkább megfelel az „alapvető" jelzőnek. A reformatió czélja, szelleme és irányzata a legtisztábban e terjedelmére nézve is legkisebb iratban domborodik ki. Az a nagy előnye is megvan, hogy teljesen elvi magaslaton áll. Hangja nyugodt és meggyőző. Itt már nem a harcz tüzében állunk. Nem küzdünk z ellenféllel s nem törünk annak a megsemmisitésére. Itt a yugodt, megfontoló bölcset hallgatjuk, ki elvi álláspontját fejti ki s eddigi küzdelmeinek és törekvéseinek az inditó okáról ad fölvilágositást. A mint maga mondja előszavában, azért irta e művet, „hogy kiki tisztában legyen az én pápaságra vonatkozó tanomnak és irásomnak inditó okával." [1] Ebből is látható, hogy az iratot tartalma szerint az első hely illetné meg. Ez úgyszólván a zászló, melyre a reformatió jelszava van irva. De a csaták zajában nem a rendszer a főkövetelmény. Luther előbb leverte az ellenséget, megrongálta várait, elvette hadikészletét s azután igazolja eljárását. Mindenképpen tehát tartalmilag is összefügg ez a munka a más két alapvető irattal.

Tárgya az ember legdrágább kincse: a szabadság. A szabadság az ember lényegéhez tartozik. Vegyük el az embertől szabadságát s megsemmisitettük emberségét. A hol az ész, sziv és lelkiismeret bilincsekbe van verve: ott csak névleg létezik az ember. De e nagy névvel járó munkának, törekvésnek semmi nyoma.

[1] Luther Márton művei. II. k. 323. l.

Vajjon tehát a kereszténység ellensége volna a szabadságnak? Vajjon a keresztény szabadság csupa negativum volna? Vajjon a Krisztus lábainál ülve s az ő evangeliumát hallgatva, teljesen le kell mondanunk legdrágább kincsünkről s föl kell áldoznunk emberségünket? Vajjon a Krisztus csupa alázatos, meghunyászkodó és szolgalelkű embereket türne meg maga körül? Nem tudjuk a kereszténységnek nagyobb ellenségét elképzelni, mint azok, a kik igy gondolkoznának róla. A kik keresztre feszitették Jézust, nem vétkeztek nagyobbat, mint azok, a kik evangeliumából a szolgaság bilincseit akarnák kovácsolni. Hiszen Jézus éppen a mi szabaditónk: mert a törvény betüjét eltörölte, a léleknélküli üres cselekedetek értékét megsemmisitette. Szabadító, mert az emberi erőknek és tehetségeknek útját megnyitotta s az embert maga fölött úrrá tette, hogy szabadon munkálhassa üdvét, vagy kárhozatát. Nem Isten káromlás e hát a szabadságnak ezt a hős bajnokát úgy állitani oda az emberiség elébe, mint egy telhetetlen zsarnokot, ki semmi önállóságot nem tür s az egyéniség minden megnyilatkozását tűzzel vassal üldözi.

Pál apostol éppen e téves irányzattól féltette a kereszténységet. Ezért két szép levelét — a Rómabeliekhez és a Galatákhoz irottat — nagyrészben a keresztényi szabadság kérdésének a tisztázására szenteli. Határozottan kimondja, hogy a testet és lelket lenyügöző, kulső szertartásoknak és cselekedeteknek semmi befolyások nincsen az üdvösségre, mert csak a hit üdvözit. És mintegy tanúságképpen a gyülekezet lelkére köti: „A szabadságban azért, melylyel minket a Krisztus megszabaditott, álljatok meg és ne kötelezzétek meg ismét magatokat szolgálatnak igájával.“ [1] „Mert ti szabadságra hivattatok atyámfiai, csakhogy a szabadságot ne adjátok a testnek bűnre való alkalmatosságúl, hanem szeretetből egymásnak szolgáljatok.“ [2] Ha az egyház az apostolnak ez igéit irja homlokára, ha minden körülmények között azok értelmében neveli a hiveket: akkor az evangelium kincse nem került volna a hamis sáfárok kezébe s a kereszténység történelméhez nem fűződött volna annyi kegyetlen kinzásnak s emberirtó háborunak az emléke.

[1] Gal. 5. r. 1. v.
[2] U. o. 13. v.

Csakhogy az idő változott. Az evangeliumi szabadság, mely győzelemhez juttatta a *küzdő* egyházat, ellensége lett az *uralkodó* egyháznak. Győzött a hatalom és uralomvágy. Mellette elnémittatott az evangelium minden érdeke. Hiába szólalt volna meg a Jézus. Szavát elnyomta a zsinatok lármája. Oknélkül áll ki a sikra Pál apostol. Nagyobb hitelt érdemel a „Péter utódja.“ Az evangélium drága kincse hiába ajánlja magát. Első az egyház érdeke. Ilyen körülmények között kicsoda gondolt volna a szabadságra. Hiszen ez a zsarnokságnak legnagyobb ellensége. Veszszen el hát a szabadság, csak megmaradjon a hatalom. Ez a felfogás szülte a dogmák, zsinati végzések, pápai határozatok és egyházi parancsolatok ama tömkelegét, a melylyel szemben az embernek csak egyetlen joga van: a föltétlen engedelmesség. Oda lett az egyéniség az egyház mindenhatósága mellett. Az ember üres géppé lett, kinek csak a szolgaság jutott osztályrészébe.

A kereszténységnek e nyomasztó helyzetében emelte fel Luther a szabadságnak régen eltiport zászlóját. Kezében az evangeliummal, igyekszik megvilágositani a lelkeket. Az egyházi zsarnoksággal szemben védelmébe veszi emberi jogainkat. Vissza akarja adni azt a szabadságot, melyet Jézus szerzett s melyet Pál apostol olyan féltve őrizett. Azért Luther szellemének megértése szempontjából, föltétlenül szükséges megismernünk azt, hogy miképpen gondolkozott ő a keresztény ember szabadságáról.

Miben is áll Luther szerint a keresztény ember szabadsága? Talán abban a féktelenségben, mely mint megáradt folyam magával ragadja az isteni és emberi intézményeket? Vagy talán abban a korlátlanságban, mely mint pusztitó tűzvész száguld keresztül a társadalmi renden, hogy hamúvá égessen mindent, a mi utjába akad? Senkisem értette jobban félre Luthert, mint azok, a kik későbben az ő szabadságáról való nézeteit nyilt lázadásra s féktelen szabadosságra használták. Mindenekelőtt két tételt állit föl, a melyekben körülirja a ker. szabadság fogalmát, körét és határát. 1. „A keresztyén ember mindeneknek szabados ura és nincsen senkinek alája-vetve.“ 2. A keresztyén ember mindeneknek készséges szolgája és mindenkinek alá vagyon vetve.“ E két tétel teljesen a szentiráson alapszik. S bár a kettő egymásmellé állitva ellent-

mondásnak látszik, mégis el kell ismernünk azoknak igazságát. Mert valóban a keresztény embernek egész élete: Szabadság és szolgálat. Hogy ezt megérthessük, tisztába kell jönnünk az *embernek* keresztényi fogalmával. E szerint az ember testből és lélekből áll. Ennek megfelelően benne *testi* és *szellemi* természet egyesül. Ezért különböztet meg a szentirás testi és szellemi embert. A szellemi ember szabad, a testi ember pedig szolga.

Most az a kérdés, hogy miben áll a szellemi ember szabadsága? Nagyon tévednek azok, a kik azt a szabadságot külső dolgokba helyezik. Ezt tisztán és kizárólag a lélek szerezheti meg magának. A test lehet gonosz, mig a lélek jó. A test lehet szolga, mig a lélek szabad. Szóval a test betegsége, éhsége, szomjusága és gyötrelme a lélekre befolyással nincsen: sem szabaddá, sem fogolylyá nem teszi. Éppen ilyen közönbös a lélekre, hogy a test milyen ruházatot ölt; szent, vagy közönséges helyen tartózkodik, böjtöl, imádkozik, avagy éppen búcsúra jár. Szóval a test bárminő cselekedeteket hajtson végre, az a lelket nem érinti. Hisz mindazokat a külső dolgokat egy álnok és képmutató nemzetség is végrehajthatja; egy teljesen megromlott és gonosz ember is gyakorolhatja.[1] Akárcsak Pál apostolt s neki a testi- és lelki emberre vonatkozó fejtegetéseit olvasnók. A mint az apostol küzd a zsidóskodó képmutatás ellen: úgy küzd most a reformator az „opus operatum"-féle külső cselekedetek ellen.

Ha tehát ezek szerint a külső dolgoknak és cselekedeteknek a lélekre semmi befolyásuk nincsen: kell lenni valami olyan eszköznek, a mi őtet is élteti, kegyessé és szabaddá teszi. Ilyen eszköz égen és földön csak egy van, t. i. az evangelium, vagy Isten igéje. Minden nélkül el lehet a lélek e világon, de az Isten igéje nélkül nem. Ebben van eledele, öröme, békessége, világossága, igazsága, bölcsesége és szabadsága. Már a szentirás szerint is akkor mér Isten a legnagyobb csapást a népre, a midőn igéjét megvonja tőle s viszont akkor áldja leginkább, a midőn igéjét közli. Az igehirdetés czéljából jött Jézus a világra. Ezért éltek az apostolok. És ez volna a püspököknek és papoknak kizárólagos hivatása.[2] Ime a protestans szószék és a katholikus oltár közti áthidalhatatlan

[1] i. m. 325 l.
[2] i. m. 326 l.

különbség. Az első a szabadság oszlopa, az utóbbi a szolgaság vára.

De nehogy valaki tévedésbe essék s azt mondja, hogy az ige lehet emberek találmánya s papok koholmánya. Ez ellen is felállitja Luther a védőbástyát, midőn nyiltan kimondja, hogy a lélekre áldásos nem lehet semmi más tudomány, „mint a Krisztusról való beszéd, úgy a mint az az evangeliumban foglaltatik, melyet olybá kell venned, és a mely olyan is, mintha Istenedet hallanád teveled beszélni.“ [1] A keresztény ember előtt tehát soha sem az a főkérdés, hogy mit tanit a pápa, mi az egyház hivatalos hitvallása, vagy mit rendeltek el a zsinati végzések, hanem az, hogy mit tanit az evangelium? Minden egyéb emberi találmány és szolgaságra vezet, ez pedig Isten beszéde, mely szabadságot ad. Ime igy mutatja meg Luther az egyéniség emelkedésének és érvényesülésének útját az egyházi rendeleteknek nagy tömkelegében.

Azonban egyéniségében senki el nem bizakodhatik, mert éppen az evangelium, mely öntudatra ébresztett, adja értésünkre azt is, hogy életünk és cselekedeteink Isten előtt „semmi“ s az embernek önmagában el kell kárhoznia. Ebből a romlásból és kárhozatból egyedül a hit szabadithat meg. Az a hit, mely Jézushoz emel s azt eszközli, hogy föltétlen bizalommal viseltessünk iránta. Ez a hit „üdvöt ad és minden kárhozatot elvesz.“ A kereszténynek ez az egyetlen kincse s ezenkivűl semmire szüksége nincsen, mert „egyedül a hit“ minden cselekedet nélkül szabaddá és boldoggá teszen. [2] Ez a reformatió sarkpontja. A „sola fide“ jelzi irányát. A mint Pál apostol a zsidó külsőségekkel s egy élettelen vallás szertartási gyakorlataival szemben, a hit alapjára helyezkedett: úgy Luther az egyházi czeremóniák hiábavalósága ellen a hit által való üdvözülést hirdette. Igaz, hogy ez által, a midőn a lelkeket felszabaditotta az egyházi gyámkodás alól, üdvének igéretével s a kárhozat rémitgetésével a Jézus lábaihoz szögezte; de legsalább önmagának urává tette, hogy üdvének kérdésében minden emberi véleménytől menten határozhasson. Ilyen értelemben „a hit által való megigazúlás nem tagadása, sőt inkább bizonyitéka a legfensőbb szabadságnak — mondja Hase. — E

[1] U. o.
[2] i. m. 327 l.

tanba van befoglalva a protestantismus egész alanyisága, mint szabad, de a Krisztus által megszabaditott és ő neki átengedett alanyiság." [1]

Ha egyedül a hitből származik minden jó, mi haszna van akkor annak a sok törvénynek, parancsolatnak és rendeletnek, a melyek oly bőséggel találtatnak a szentirásban? E kérdés elől nem térhetett ki Luther, a mint nem tért ki későbben Kálvin sem. Feleletük is egyformán hangzik. Ez a felelet nem lehet a nomismus tana, hiszen éppen az ellen küzdenek. De az antinomistikus álláspontra sem helyezkednek, a mely teljesen elveti a törvényt. A mint Luther mondja, a törvény és parancsolatok arra valók, „hogy az ember megismerje belőlük jóravaló tehetetlenségét és megtanuljon önmaga felett kétségbe esni." E szerint a törvény hivatása, hogy az embert a földig lesujtva, a porig megalázva a saját tehetetlenségére tanitsa. Nem pozitiv eszköze az üdvnek, de mégis annak előfeltétele. A törvény által előidézett kétségbeejtő helyzetben lép előtérbe Istennek az új testamentumban foglalt „igérete", mely a kétségbeesett embert a Krisztushoz és az ő evangeliumához vezeti. Az ó testamentumi törvény és az új testamentumi parancsolatok között e szerint bár van némi fokozati különbség, de az üdvőt az utóbbiak sem eszközolhetik. A hol a parancsolatok és cselekedetek haszontalanoknak bizonyulnak; a hol az embernek bűneiből és kárhozatából való szabadúlására egyetlen út sem mutatkozik: ott megjelenik a hit, mely által az ember a lelki javak bőséges osztalyosa és Isten valóságos gyermekévé lesz. Ennélfogva a hit nemcsak hogy nem kotelez jó cselekedetek gyakorlására, hanem még felold azok alól s igy teljesen szabaddá tesz.

Nemcsak szabaddá teszen a hit, hanem a lelket Krisztussal „mint menyasszonyt a vőlegénynyel egyesiti." Mi következik ebből? Az, hogy „a mi a Krisztusé, az a hivő léleké is s a mi a léleké, az a Krisztusnak is sajatjává leszen. Minthogy pedig minden jó és udvosség a Krisztusnál van: mindezek a lélek sajátjává lesznek. Az a sok rossz és bűn pedig, a mi az emberi lelket terheli, a Krisztus sajátjává lesz. Igy a lélek a hit által megszabadul bűneitől, mert azokat a Jézus magára vállalja, mintha ő követte volna el. Benne aztán a bűnök semmivé

[1] Prot. Polemika. I. k. 30 l.

lesznek; mert az ő igazsága legyőzi azokat. Itt a hagyományos egyházi tannal ellentétben a megigazulásnak egy újabb útját tárja föl Luther, mely ha kényelmesnek is látszik, de megvan az az előnye, hogy a vallást az emberi lélekbe helyezi vissza s mindenkinek értésére adja, hogy az üdvösséget minden külső befolyástól menten, magának az embernek kell munkálnia.

Hogy a hit által szerzett keresztényi szabadságot annál világosabbá tegye Luther, részletezi mindazokat a lelki jókat, melyeket a Krisztus mint vőlegény közöl a hivő lélekkel, mint menyasszonynyal. Tudjuk, hogy a Krisztus lelki értelemben véve „király és pap." E kettős tulajdonságának minden áldását közli a hivő keresztényekkel. Ugyanis általa lelki értelemben „*király*" lesz a hivő keresztény, mert „a hit által minden dolog fölé oly fenséges magasságba emelkedik, hogy lelkileg mindeneknek urává lesz, mivel, hogy üdvösségének semmi sem árthat, sőt neki minden kell hogy hódoljon és üdvösségét munkálja." Ezen a fenséges lelki magaslaton még a halál és szenvedés is az üdvösség eszközévé leszen. De a Krisztus által *pappá* is lesz a hivő keresztény, a mi méltóvá teszi őt arra, hogy az Isten elébe lépjen s magáért és másokért könyörögjön. Minő más képet mutat ezen a lelki magaslaton az ember, mint a római zsarnokság által kovácsolt sulyos bilincsek alatt roskadozó szolga-had, a melynek le van kötve esze, szive és lelkiismerete s mindent az uralkodni vágyó papságtól vár félelmes meghunyászkodással, mert annak a kezében hiszi letéve üdvét vagy kárhozatát! Bizonyára a Luther által körülirt szabadság állapota az, a mely az emberi méltósághoz kötött fogalmainknak megfelel.

Most áttérünk a Luther által felállitott *második* tétel igazolására. Azért nehogy valaki a fentiek után úgy gondolkozzék, hogy nekie már most egyáltalában nem kell semmit tennie, mert a keresztényi szabadság minden jó cselekedet alól feloldozza. Ha csupán lelki lény lenne: akkor igaza volna. De mivel testi lény is, nincs igaza. Az ember ugyanis szabad lelke, de szolga teste szerint. A test felett uralkodni, annak vágyait és indulatait megfékezni: ezt kivánja a hit, nehogy a külső ember a belsőnek akadálya legyen a tökéletesség felé haladásban. De már ezeket a külső cselekedeteket soha sem szabad azzal a gondolattal végeznünk, hogy azok jobbá vagy kegyesebbé tesz-

nek minket Isten előtt. A cselekedeteknek szolgái ne legyünk, hanem végezzük azokat „szabad szeretetből". Mit ér azért a test kinozása és sanyargatása, melylyel az ember önmagát tönkreteszi abban a balvéleményben, hogy ezáltal Isten előtt jobbá vagy kegyesebbé lesz? — Avagy a püspök valamely püspöki kötelesség végzése által lesz-e püspökké? Sőt ellenkezőleg cselekedete érvénytelen, ha megelőzőleg fel nem volt szentelve.

A hit és cselekedet viszonyát igen érdekesen világitja meg Luther a következő találó fejtegetésében: „Jó, kegyes cselekedetek sohasem tesznek senkit jó, kegyes emberré, hanem a jó kegyes ember jó, kegyes cselekedeteket mivel. Gonosz cselekedetek soha sem tesznek senkit gonosz emberré, hanem a gonosz ember, gonosz cselekedeteket mivel. Úgy, hogy mindenesetre előbb a *személynek* kell jónak és kegyesnek lenni minden jó cselekedetet megelőzőleg, akkor aztán a kegyes és jó személytől jó cselekedetek származnak. A mint Krisztus mondja (Máté 7. r. 18 v.): A rossz fa nem terem jó gyümölcsöt. A jó fa nem terem rossz gyümölcsöt". S az is világos, hogy nem a gyümölcs tartja a fát; a fák sem nőnek a gyümölcsön, hanem megforditva, a fa tartja a gyümölcsöt és a gyümölcs nő a fán. Valamint hát fának előbb kell lenni, mint gyümölcsnek és a gyümölcs nem teszi a fát se jóvá, se rosszá, hanem a fától függ a gyümölcs minősége: azonképpen az embernek is a maga személye szerint elébb kegyesnek vagy gonosznak kell lennie, mielőtt jó vagy rossz cselekedeteket művelhetne, és az ő cselekedetei nem teszik őt jóvá, avagy rosszá hanem ő követ el jó, avagy rossz cselekedeteket."[1] Ezek szerint az embert jóvá az ő hite, rosszá pedig az ő hitetlensége teheti csupán. Azért, a kik a cselekedeteknek akármiféle érdemet tulajdonitnak, azok — Luther szerint — meggyalázzák Istennek kegyelmét". Ez érvével Luther Augustinusra támaszkodik, a kinek tanai bármennyire ki voltak közösitve az egyházból, de neve nagy tekintélyben állott s igy igen jó ajánló levél volt a Luther irása mellett.

Az ember nemcsak önmagának és önmagáért él. Társadalomban, emberek közt vagyunk. Ez a cselekedeteknek újabb nemét teszi kötelességünkké. Jót kell tennünk felebarátainkkal. Azonban a mi javunkra azokból a cselekedetekből sem irható

[1] I. m. 339 l.

semmi, a melyeket embertársaink érdekében hajtunk végre. Ezeknél a cselekedeteknél tisztán az legyen a főszempont, hogy általuk embertársainknak szolgáljunk s az ő javukat munkáljuk. Itt lép előtérbe egy másik nagy érzelem: a *szeretet*. Nem úgy, mintha az a mi jobbulásunknak vagy üdvösségünknek eszközévé lehetne, hanem úgy, hogy minket felebarátaink szolgálatára állitson. Ime tehát igy domborodik ki a keresztény ember képe a Luther iratában! Egyfelől teljesen szabad, de másfelől önként szolgává lett. Azonban úgy szabadsága, mint szolgálata a hitből származik. Ugyanis igy gondolkozik: „Ime az én Istenem engem, méltatlan és elkárhozott embert, minden én érdemem nélkül, ingyen való kegyelméből megajándékozott Krisztus által és Krisztusban minden kegyesség és üdvösség teljes gazdagságával, úgy hogy immár semmi másra nincsen szükségem, minthogy higyjem, hogy ez igy van. No hát ennek az én jó atyámnak, a ki engem fölös jókkal ingyen elhalmozott, megteszek én is önként, szabadon és ingyen mindent, a mi neki tetszik és leszek felebarátaim iránt én is keresztény, a mint Krisztus irántam lett és nem teszek egyebet, csak a miről tudom, hogy nekik szükséges, hasznos és üdvösséges“.[1] Idéztük Luther szavait, mert ezek mutatják, hogy miként következik a hitből a szeretet, a szeretetből pedig a szabad szolgálatkészség. Az az igazi keresztényi cselekedet, a melyben a cselekvő alany a saját javáról s minden előnyéről teljesen megfeledkezve embertársának kiván szolgálatot tenni. Igy cselekedett Jézus s azt kivánja hiveitől is. Azok a külső cselekmények pedig, melyeket az egyházi tan az üdv eszközeivé tett, csak arra valók, hogy az ember szabadságát elrabolják, de a kereszténység ismertető jegyével egyáltalában nem birnak.

Mindezekből látható, hogy mennyire félreértették Luthert azok, a kik azt állitották róla, mintha ő a jó cselekedetek fölösleges, vagy éppen káros voltát tanitotta volna. A ki igy szólott: „Ha imádkozol vagy böjtölsz, ne tedd abban a hiedelemben, hogy ezzel magadnak teszesz jót, hanem add oda azt szabadon, hogy mások élvezzék és tedd az ő javukra“ — az nem a jó cselekedetek fölösleges voltát, hanem a legelső keresztényi erényt: az önzetlenséget tanitotta. A ki igy beszélt: „nekem még hitemet és igazságomat is Isten elé kell állita-

[1] I. m. 344. l.

nem felebarátomért, hogy az ő bűnét betakarjam, magamra vegyem és úgy tegyek, mintha az én sajátom volna" — az nem a jó cselekedetek káros voltát, hanem a keresztényi erények királyát: az önfeláldozást hirdette. Végső következtetése a fentiekből az, a mivel mi is végezzük e rövid ismertetést: „A keresztyén ember nem él önmagában, hanem Krisztusban és felebarátjában, Krisztusban a hit, felebarátjában a szeretet által. A hit által felemelkedik önmaga fölé, fel Istenhez, Istenből alászáll ismét önmaga alá a szeretet által és mégis Istenben és az isteni szeretetben marad mindvégig. Ime ez az igazi lelki keresztyén szabadság, a mely a szivet szabaddá teszi a bűntől, törvénytől és parancsolattól, a mely minden más szabadságot felülmúl, mint a hogy felülmúlja az ég a földet. Adja Isten, hogy e szabadságot igazán megértsük és megtartsuk".

Vári Albert.

KÖLTEMÉNYEK.

A MÜHELYBEN.

A Múzsa jön. Enyelgve sugja:
Jövel szent berkeimbe, várlak.
Repülnék s ez a durva gép, ah!
Legyötri lelkemről a szárnyat.
Agyamban itt, gond fellegében,
Elvillanó fényröppenések . . . .
Zördül a gép: vigyázz ügyetlen,
Ne nézz a légbe! Tartsd a féket!

Aztán sokára, valahára,
Lejár a lomha gyári óra.
Hamar e szürke, tompa légből
Szabad mezőkre, hűs bokorba.
S szabad mezőn, a hűs bokorban
Mi bánt? Egy pók. Eszményi hálón
Gyilkol egy csilla kis bogárkát.
Szegény bogárka: színes álmom!

ÁLOM.

Vállamra tette csontkezét
És megrázott nagyon.
„Jöttem. Ütött a végső órád.
Kövess. Parancsolom."

Elmenj! Hatalmas érlökéssel
Megtaszítottam. Szétrogyott.
Jöttek a múzsák s máglyalángon
Égették a nagy csontromot.

Jékey Aladár.

Berde Mózsa emlékezete.[1]

(1815—1892).

Egy rövidke órára szakitottunk az élet gondjaival s a napok megszokott munkájával és ünnepi diszt öltve magunkra, szivünkben a hála és kegyelet érzetével gyültünk most össze.

Ez valóban nemcsak illik mihozzánk, hanem időnként kötelességünk is, mert sok okunk van nekünk unitarius magyaroknak, hogy a hála és kegyelet érzetét szivünkben gondosan ápoljuk!

A magyar nemzetnek s e nemzet kebelében kicsiny egyházunknak élete évszázakon át olyan viszontagságos és küzdelemmel teljes vala, hogy el kellett volna pusztulnunk a népek és felekezetek sorából, ha az isteni gondviselés nem támaszt megmentésünkre hazaszerető, egyházunkhoz hü és áldozatra kész férfiakat és nőket!

A hála és kegyelet érzete tölti el szivünket az isteni gondviselés iránt, hogy adott nemzetünknek olykor bölcs királyokat, nehéz időkben derék vezéreket, s a hála és kegyelet érzete hozott össze ma is, hogy egyházunk megmentésére és fölvirágoztatására küldött nemes jóltevőket, áldozatra kész és buzgó alapitványozókat!

Mi, ez intézet tanárai, — egykor növendékei, — mindannyian hálásan ismerjük el, hogy jóltevőink áldozatából emelt iskoláinkban és alapitványainak élvezete mellett lettünk emberekké, a mik vagyunk és onok is, kedves ifjuság, ez intézet jelenlegi növendékei bizonynyal csaknem mindannyian érezik, érezniök kell, hogy nemes jóltevőink alapitványai nélkül nem folytathatnák tanulmányaikat, nem elégithetnék ki tudásvágyukat!

A jóltevők és alapitványozók iránti kegyelet ápolása tehát különösen nekünk tanároknak és tanitványoknak nagy mértékben kötelességünk, azért rendelte el egyházi főtanácsunk már 1862-ben, hogy gymnáziumaink a jóltevők emlékezetére minden ötödik évben hálaünnepélyt tartsanak. Első ilyen hálaünnepélyünk 1863 május 13.-án volt, s azóta minden ötödik évben híven megtartotta intézetünk vezetősége e kegyeletes ünnepélyt. Mostani

[1] Olvastatott a székely-kereszturi unitar. gymnasiumban a jóltevők emléküunepélyén május 9.-én.

évünk is ilyen ötödik év, a hála és kegyelet éve, ezért gyültünk össze jelen alkalommal jóltevőink iránti hálánk és kegyeletünk lerovására.

De ha 1863-ban az első hálaünnepély rendezői érezték, hogy hála és kegyelet illeti egyházunk s abban iskolánk jóltevőit, nekünk, a mai hálaünnepély rendezőinek sokkal fokozottabb mértékben kell éreznünk azt, hogyha számba vesszük azóta egyházunk izmosodását, iskolánk fejlődését, alapitványaink gyarapodását.

Többen vannak, kiket hála és kegyelet illet egyházunk és iskolánk ujabb fejlődéseért, de ezek között bizonynyal a legelső, a jóltevők között is a legnagyobb jóltevő: *Berde Mózsa*, mint nevezni szoktuk, jóltevőink fejedelme!

Az ő fejedelmi alapitványai tették lehetővé, hogy kolozsvári kollégiumunk fényes új palotát kapott, s az ő alapitványainak köszönhetjük, hogy székelykereszturi gymnáziumunk, melynek már-már megcsonkitásától kellett tartani, VI. osztályuvá fejlődött, sőt ma a főgymnáziummá fejlődés tényének küszöbén áll.

Mai hálaünnepélyünknek tehát *Berde Mózsa* a legméltóbb tárgya, — megérdemli, — emlékezzünk róla!

* * *

Élettörténete annál tanulságosabb, érdeme, melylyel egyházunkat örök hálára kötelezte, annál nagyobb, mert azt a Berde Mózsát, a ki fejedelmi vagyont hagyott egyházunknak örökül, szerény bölcsőben ringatták. A nagy vagyont, gazdagságot nem szüleitől örökölte, — mint mások sokan, — hanem saját élte munkájával és szorgalmával, fáradságos verejtékkel és önmegtagadásig menő takarékossággal szerezte!

Szerény helyzetének, melyben született, egyik bizonysága, hogy egykor ő is székelykereszturi gymnáziumunk tanulója volt, szüleitől évenként mindössze 16 magyar forintot kapott. Tanulása alatt bizonynyal nem egyszer érezte számos társával az éltető kenyér szük voltát s talán ekkor született agyában a nagy és nemes gondolat: a jövő nemzedéket élte munkájával a kenyér gondjától megváltani!

Szerény helyzetében is szorgalmas és kitűnő tanuló volt. Iskoláit, tanulmányait végig kitűnő eredménynyel végezte, s tanulmányai végeztével kolozsvári ügyvéd, majd országgyülési képviselő, 1848-ban háromszéki kormánybiztos, a kiegyezés után pedig belügyministeri osztálytanácsos lett.

Ime pályájának nevezetesebb mozzanatai. Már e mozzanatok is mutatják, hogy nem köznapi ember volt, de nagy és nemes egyéniségét, nemzetünknek és egyházunknak tett szolgálatait csak akkor tudjuk igazán megérteni és méltányolni, ha

rövid pillantást vetünk ez állásokban kifejtett munkásságára és szereplésére.

A mit egyéniségének megértésére mindenek előtt tudnunk kell, az, hogy az ő élete nem terv és czél nélküli élet volt, hanem elejétől végig egy nagy és nemes eszméért való czéltudatos, önmegtagadásban eltöltött, munkás és küzdelmes élet! Berde Mózsa már akkor, midőn szorgalmas tanulással a polgári élet egyik útlevelét megszerezte, tisztán látta maga előtt nagy és nemes életczélját, már akkor azzal a komoly elhatározással lépett az élet küzdőterére, hogy mind életében, mind halálában édes hazáját, székely nemzetét s különösen egyházát fogja szolgálni!

Nagy elhatározását valóra is váltotta.

Híven szolgálta hazáját, mint képviselő. A nehéz időkben mint kormánybiztos a szabadság ügyének megbecsülhetetlen szolgálatokat tett. Hazafi volt nemcsak szóval, de az volt, ha kellett, tettel is! Hazafiságának s a szabadság ügyében végzett kiváló szolgálatainak legékesebben szóló bizonysága, hogy azokért az önkényuralom alatt már-már bitófára méltatták s csak felsőbb kegyelem folytán érte be négy évi várfogsággal, miután három hónapig hagyták gyötrődni a halálitélet tudatával!

Hála az isteni gondviselésnek, mely megőrizte őt annyi derék magyar szomorú sorsától s martyrhalál helyett alkalmat adott neki arra, hogy élte további folyamán is buzgón szolgálja hazáját és székely nemzetét s időt engedett neki, hogy kitartó munkában és bámulatos önmegtagadásban eltöltött élet után, halálában is egyházának legnagyobb jóltevője legyen!

További életfolyamában a hazájának és nemzetének való folytonos szolgálat közben mind jobban domborodik ki életpályája elején kitűzött, de sokáig félve rejtegetett nemes czélja: a közjó szolgálatára vagyont gyűjteni! Már a szabadságharcz előtt, mint ügyvéd és jószágigazgató szép kis vagyont szerzett. Vagyonát a szabadságharcz után is kitartó munkával, fáradhatatlan szorgalommal s nemes czéljából érthető önmegtagadással egyre gyarapította. Naplója szerint vagyona 1850-ben 21,855 forint volt, 1859-ben pedig már 46,447 forintra emelkedett.

Okszerű gazdálkodása, takarékossága országszerte ismeretes volt. E jó híreért, midőn fogságából megszabadult, 1856-ban az eladósodott Bethlen család őt kérte fel jószágai kormányzására és anyagi ügyeinek rendezésére. Berde Mózsa elvállalta a megbízást s tíz év alatt a családot terhelő 491,458 forint adósságot kamataival együtt teljesen törlesztette! Feladatát ily fényes eredménynyel bevégezvén, megvált a család szolgálatából, mely őt kiváló szolgálatainál fogva meghitt, bizalmas barátjának tekintette s később is mindenkor háláját és elismerését nyilvánította iránta. A hálának és elismerésnek megnyilvánulása volt az is, hogy Bethlen Farkasné végrendeletében 20,000 forintot

hagyott Berdének örökül, melylyel vagyona újból jelentékenyen meggyarapodott.

A Bethlen-családtól megválva, ismét közpályára lépett: 1865—1872 országgyülési képviselő és belügyminiszteri osztálytanácsos volt.

Mint képviselő az unitarius egyháznak is jelentékeny szolgálatot tett, mert egyenesen az ő felszólalásának következménye volt, hogy a segélyezendő felekezetek közül kihagyott unitárius egyháznak is 5000 forintot szavaztak meg.

A belügyminiszteriumban elfoglalt osztálytanácsosi állásában az átmeneti időben mint Erdély népeinek, szokásainak alapos ismerője kétségkivül hasznos szolgálatokat teljesitett, de különösen örök érdeme marad a székely revindikált havasok, iskolák, katonai kincstári épületek és alapok ügyének kitisztázása és visszaszerzése.

Legnagyobb hálára azonban egyházát s abban iskolánkat kötelezte! 1871. május havában a belügyministeriumban viselt állásáról lemondván, a közpályától visszavonult s azontul főképpen egyházának és egyháza felsegitését czélzó nemes tervének: vagyona gyarapitásának élt. Egyházi életünkben 1845 óta állandóan buzgó és tevékeny részt vett s már egyházi szereplése kezdetén tisztában volt azzal, hogy egyházunknak eszméi terjesztéséhez, különösen újabb nemzedékek neveléséhez anyagi eszközökre is nagy mértékben szüksége van. Nemes egyéniségét, idealis lelkesedését mi sem mutatja jobban, mint hogy ő, a pályája kezdetén szerény vagyoni helyzetben levő férfiu elhatározta magában, hogy egyházát anyagiakban segitse meg, a mely téren segitségre csakugyan leginkább szüksége volt.

Ez elhatározását élete utolsó napjaiban néhai Benczédi Gergelynek így vallotta meg:

„Egész életemben, úgyszólva gyermekségem óta egy szent czélért küzdöttem, sokszor guny és nevetség tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csakhogy az elémbe tűzött nagy czélt megközelitsem; meg akartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének erős akarattal“.

Van másik önvallomása is, mely e czélját mutatja. Szülői: Berde Mózes és Márkos Terézia 7000 frtnyi vagyonukat, minthogy egyetlen fioknak gyermeke nem volt, közös megegyezéssel szintén kolozsvári és keresztúri gymnáziumainknak akarták hagyományozni, de előbb közölték a végrendeletet fiokkal, Berde Mózsával és ő azt irta atyjának, hogy reá nézve igen megszégyenitő lenne, ha mint érdemetlen fiut mindenből kitagadnák; ily megalázás nélkül is teljesitve lesz akaratjuk, mert az ő czélja is éppen az, a mi szülőié! E válaszra atyja megsemmisitette a végrendeletet, s akarata teljesitését fiára bizta, ki százszoros mértékben váltotta be azt. De ez önvallomásain

kivül positiv bizonyitékunk is van a mellett, hogy határozott életczélja volt, hogy egyháza jóltevőjévé legyen. Ilyen positiv bizonyitékunk három sajátkezüleg irt végrendelete, melyek közül az első 1865-ben, a második 1881-ben, a harmadik 1888-ban kelt. Az a csaknem negyed századra terjedő idő, melyet a három végrendelet kelte átölel, elég bizonyitéka annak, hogy Berde Mózsa nem pillanatnyi szeszélyében, hanem egész életén át kialakult erős elhatározással lett egyháza legnagyobb jóltevőjévé.

Nem saját kényelmének, élvezeteinek fokozására, mint mások, hanem egy nagy és nemes eszmének szolgálatára gyarapitotta egyre vagyonát. „Sokat küzdöttem, — irja Dániel Gáborhoz, — nyomorogtam és szenvedtem, sokat dolgoztam éjjel és nappal egy eszme, egy gondolat által hajtva, mely a közjóban foglaltatik". Gyarapitotta vagyonát szorgalommal, takarékossággal s tőkéinek okos, de becsületes gyümölcsöztetésével. Tőkepénzeit 6—8 perczenttel kamatoztatta, holott abban az időben gyakori volt a 12, 15, sőt 18 percentes kamat is. Takarékossága mellett nagy czéljából folyó körültekintéssel szerencsétlen és a segélyezésre valóban méltó embertársait is gyámolitotta s kivált az emberbaráti, közmüvelődési és nevelési czélok elől adományaival sohasem zárkózott el. Sokszor mondá: „A vagyon arra való, hogy birtokosa általa független lehessen s a fölöslegből jót tehessen". Ha vagyonáról esett szó, soha sem mulasztotta el kijelenteni, hogy semmi sem az övé, ő mindennek csak kezelője. Jelmondatai voltak: „Megszünt a csodák ideje, hogy manna hulljon az égből". „Izzadsággal egyed a te kenyeredet!" Bevételi és kiadási naplója első táblájára pedig e szabály volt irva: „Semmit bé ne végy és ki ne adj, míg be nem írtad. Az első hitelt őriz, a második kárt távolít".

Ilyen gondolkozásmód és eljárás mellett szerzett Berde Mózsa fejedelmi vagyont, hogy azt majdan a közjó oltárára tegye, a mint 1888 szept. 10-én kelt végrendeletében 700,000 frtnyi vagyonát csakugyan ez oltárra is tette, egyházunkat nevezvén meg általános örököseül.

A székelyek kivándorlásának legbiztosabb óvószerét igen helyesen a gyermekek tanulásában látta, „felhozva indokul, hogy Erdély megyéinek és városainak értelmiségét, iparosságát s ezek utódaiban magyar lakosságának tulnyomó részét mindig a székelyföld szolgáltatta". Éppen ezért főczélja mindig az volt, hogy egyházunk iskoláit kedvezőbb állapotra segitse.

Már életében több izben szép összegeket juttatott gymnáziumainknak, s végrendeletének is több pontjai a nevelésügyet szolgálják. Gymnáziumunknak 100,000 frtot, a kolozsvárinak két czimen szintén 100,000 frtot hagyományozott tanári fizetések és egyéb szükségletek fedezésére. Végrendeletének egyik legszebb pontja, melyben mindhárom gymnáziumunk ifjuságáról

az ő józan gondolkozása szerint emlékezett meg. E pontban buni birtoka jövedelméből Kolozsvárt 100, Keresztúron és Tordán 50—50 tanuló részére czipóalapitványt tett, nem akarva sokszor rosszra csábító pénzt adni segélyképpen az ifjuság kezébe. Körülményeink miatt eddig nem járhattunk el intentiója szerint, de nemes idealismusból s okos előrelátásból folyó intézkedését nekünk is igyekeznünk kell mielőbb megvalósitani. — Ime, néhány vonásban Berde Mózsa küzdelmes, de gyönyörü pályája!

Példája mind nekünk tanároknak, mind a tanuló ifjuságnak lelkesitő példa!

A tanárságnak lelkesítő példa nevelő munkája közben, hogy ime, lehet hazaszerető és egyházukért idealisan lelkesülő férfiakat is nevelni! A tanuló ifjuságnak pedig szerény helyzetből magasba emelkedő pályája örök tanulság, hogy szorgalommal, kitartással és erős akarattal a legszegényebbnek is módjában áll, hogy hazájának derék polgárává, egyházának hű és nagy fiává legyen!

Emlékezete legyen áldott, példája találjon követésre!

Péter Lajos.

Tanárbeiktató ünnepélyt megnyitó beszéd.[1]

Nagyérdemü közönség, kedves ifjuság!

Kollegiumunk családi ünnepet ül. Ma iktatjuk be Barabás Ábel, Kovács Kálmán és Kelemen Lajos rendes tanár urakat, a kiket ezáltal intézetünk családi kötelékébe véglegesen felveszünk.

A család létalapja a szeretet. Intézetünk iránt érzett szeretet érlelte komoly elhatározássá önökben a vágyat, hogy kulturális családunk törekvéseinek tényezőivé váljanak. A szeretet melegét kell a tanár uraknak is érezniök, midőn intézetünknél előzőleg teljesitett hasznos és reményekre jogositó munkásságuk jutalmául főhatóságunk önöket e szép és fontos állásra méltóknak találta.

E frigy kötésénél kölcsönösen tisztába kell lennünk az iránt, hogy ez intézet, melynek gondozása jövőben önök munkásságának is tárgyát fogja képezni, vallásközönségünk legféltettebb kincse, feladatai megvalósitásának egyik legnemesebb szerve. Féltékenyen és kiváló gondoskodással őrködik hirneve és kiválósága fölött. A feladat, melyet intézetünk és tanári kara megoldani hivatott, a kölcsönös öszhatás eredményeként jelentkezve, külsőleg csak abban az eredményben nyilvánulhat, mit a gondjaikra bizott ifjuság tudományos és erkölcsi kiképzésében elérni birnak.

Önöket, beiktatandó tanár urakat, a büszkeség érzetének kell eltöltenie, midőn egy oly tanári karba lépnek, mely a feladatok tudatával sikerrel tör nemes czélja felé s máris eredményt mutathat fel abban az országos versenyben, melyben intézetünk két növendéke nyert kitüntetést. Mindnyajunknak örömére szolgálna, ha ez nem a véletlen esélye, hanem egy czéltudatos, kitartó és minden izében átgondolt munkásság logicus eredményeként jelentkeznék.

Önöknek élete java része ez intézet körében teljesitendő tevékenységben fog letelni, mely egyformán igényli a fiatal kor nemes ambitiójának magas szárnyalását, épp úgy, mint a férfikor kitartó,

[1] Mondatott a kolozsvári unitar. kollegiumban 1908 május 21-én.

edzett és átgondolt munkásságát. A tanitás és nevelés nem sorozható az élet legkönnyebb feladatai közé. Különösen nem intézetünk berendezésénél fogva, melyben a növendékek legnagyobb része tiz hónapon át kénytelen nélkülözni a szülői gondozást. Ifjuságunknak nemcsak elméje kiképzéséről, hanem erkölcsi, fizikai neveléséről, müvészi izlésük kifejlesztéséről, szóval mind arról kell gondoskodniok, mi a finomabb társadalmi felfogás szerint, egy mivelt fiatal ember fogalmához kötve van. A hazafias érzés a magyar fiatalsággal vele születik, de hogy az ne a divatos és hangzatos szólamokban merüljön ki, hanem hasznos tevékenységnek és munkaszeretetnek váljék energiájává, szintén az önök irányitó gondoskodását igényli.

Ezek a gondolatok hatják át lelkemet ebben az ünnepélyes pillanatban és érlelik meg bennem azt a biztos reményt, hogy önök e feladatoknak hiv és fáradhatatlan munkásai és vallásközönségünknek minden körülmények közt kitartó támaszai fognak lenni.

Ez érzésektől áthatva, intézetünk felügyelő gondnoksága részéről van szerencsém önöket szeretettel és melegen üdvözölni, s kivánom, hogy a sors ne tagadja meg önöktől a tanári müködés egyedüli jutalmát — a sikert.

Még hozzátok van egy pár szavam kedves ifjuság.

A fogékony fiatal kebelnek, az eléje toluló eseményekből le kell vonnia a hasznára fordítható tanulságokat. A mai ünnepélyből is egy értékes tapasztalatot szerezhettek. A három beiktatandó tanár ur nem is sok idővel ezelőtt azokban a padokban foglalt helyet, melyekben ti; kitartó szorgalommal, ernyedhetlen munkássággal az ismeretek sokaságát megszerezve, ezek alapján a mai nappal a társadalomban kiváló helyet, magoknak és családaiknak biztos jövőt szereztek. Emlékezzetek vissza egész tanulói pályátok alatt e napra és annak emlitett tanulságaira és higyjétek el nekem, hogy jövőtöket csak is kitartó, a nehézségek leküzdésében ki nem fáradó munkássággal tudhatjátok biztositani.

Fogadjátok új tanáraitokat szeretettel és tisztelelettel. A tudás, a jellemszilárdság és munkaszeretet, melyet bennetek kifejlesztenek, örökös hálátokra érdemes s viszonzásul csak ezt nyujthatjátok.

Ezennel a beiktató ünnepélyt megnyitom és felkérem a beiktatandó tanár urakat, legyenek szivesek székfoglaló értekezéseiket megtartani.

Gál Jenő.

Ferencz József püspök beszéde

a főrendiházban és az erre adott ministeri válasz jun. 10-én az unitar. egyház állami segélye tárgyában.

Nagyméltóságu elnök ur! Méltóságos főrendek!

A mikor bátorságot veszek magamnak, hogy a vallás- és közoktatásügyi tárcza költségvetésének az egyházak segélyezése czime részletéhez hozzászóljak, mindenekelőtt kijelentem, hogy azt a költségvetést én örömmel vettem tudomásul, örömmel veszem tudomásul, illetőleg fogadom el most is, mert az a nagymérvü fejlődés, a mely abban nyilvánul, lehetetlen, hogy örömmel ne töltse el szivemet.

E felszólalásra tulajdonképen az inditott, hogy miután a magyarországi unitárius egyház még ez évben sem lehetett szerencsés élvezetébe jutni az 1848 : XX. t.-cz. 3. §-ában foglalt kedvezménynek, holott a magyarországi református és ágostai hitvallásu egyházaknak a mult évben már felvett egymillió koronája a jelen évi költségvetésben kétmillió koronára van felemelve, sőt az erdélyi ágostai hitvallásu evangelikus egyház számára is már a jelen évi költségvetésben fel van véve 100.000 korona abból a 200.000 koronából, a mely ezen egyház részére engedélyezendő lesz. Habár a képviselőházban a nagyméltóságú minister ur által egy felszólalásra, a mely ottan történt, adott nagybecsü válasza engem igen sok tekintetben örömmel nyugtat meg, méltóztassék mégis megengedni, ha nem tagadom el, hogy egy kis aggodalom maradt még az én lelkemben.

Ezt a választ ugyanis, a melyért nem mulaszthatom el őszinte, hálás köszönetemet nyilvánitani a nagyméltóságu minister urnak, a következő szavakkal méltóztatott bezárni: „Ettől eltekintve, ez tulajdonképen az unitárius egyház segélyének a mult, 1907-ik évi költségvetésben történt jelentékeny felemelésére vonatkozik“ — a miért szintén egyházam nevében hálás köszönetemet nyilvánitom — (olvassa): „Ettől eltekintve, ismétlem, az 1848-as törvényczikk czimén

alkotandó törvényjavaslatban az unitárius egyház benfoglaltatik és ugyanazon alakban nyer kielégitést, mint a többi egyház".

E kijelentés szerint az unitárius egyháznak az 1848 : XX. t.-cz. értelmében leendő segélyezése, előttem legalább, szoros kapcsolatban látszik lenni azon benyujtandó törvényjavaslattal, a mely ezeket a segélyeket alapitványszerüleg lesz hivatva biztosítani; ámde tekintettel arra, hogy a jövő évi költségvetés minden bizonynyal már rövid idő alatt egybeállittatik, ez a törvényjavaslat pedig késedelmet szenvedhet, már annál fogva is, mert ez a törvényjavaslat közlendő lesz még a különböző egyházakkal, felekezetekkel is, a mire nézve különben épen ő nagyméltósága már minket is, a mi egyházunkat is felhivta, még a mult évi október hó 4-én, hogy nevezzük meg képviselőinket, a kik ennek a törvényjavaslatnak közlésénél hivatva lesznek az egyházat képviselni, tehát mondom, minthogy megeshetnék ennélfogva, hogy a költségvetés elkészülvén és ez a törvényjavaslat még nem nyujtatván be a képviselőházhoz, az unitárius egyház a jövő évi költségvetésből kimaradna, illetőleg annak e czimen adandó segélye nem vétetnék fel a költségvetésbe: épen ezen aggodalmam eloszlatása czéljából volnék bátor ő nagyméltóságától megnyugtató választ kérni, sőt, a mennyiben csakugyan a jövő évi költségvetés egyáltalában megelőzné a vonatkozó törvényjavaslatnak benyujtását, tisztelettel arra vagyok bátor kérni ő nagyméltóságát, hogy ettől eltekintve, méltóztassék minden esetre az 1909. évi költségvetésbe a magyarországi unitárius egyház részére is megfelelő összeget az 1848 : XX. t.-cz. 3. §-ának kedvezményében való részesülés végett, eltekintve attól, ha a törvényjavaslat nem is jöhetne be addig a képviselőházhoz, felvenni. És e tekintetben legyen szabad azt a kérésemet csupán igen röviden indokolnom.

Az 1848 : XX. t.-cz. 1. §-ban az addig csak Erdélyben törvényesnek elismert unitárius vallás az egész Magyarországra kiterjedőleg törvényesnek nyilvánittatott, a mi szerintem legalább mintegy bizonyságául szolgál annak, hogy a vallásszabadság a polgári szabadsággal együtt él vagy együtt hal. Több joggal tehát a másik két protestáns egyház sem hivatkozhatik az 1848. évi XX. t.-cz. ezen 3 §-ára, mint az unitárius egyház. Igaz, hogy az unitárius egyház létszáma hazánkban bizony aránylag nagyon kevés, de nézetem szerint épen ezt az arányt tekintve, azt hiszem, hogy a nemzeti kulturának nagyobb szolgálatot más egyház sem tett, mint a minőt az unitárius egyház megtett azon három és fél száz év alatt, a

mikor bizony a magyar állam még nem sokat gondolt sem a közneveléssel, sem általában az oktatással, és megtette ezt a szolgalatot azzal, hogy csekély létszámához képest egy fögymnasiumot, két algymnasiumot, 100—110 elemi iskolát tartott fenn, papnevelő intézetét nem is emlitve, önerejéből, tisztán hiveinek hitereje és ebből fakadó áldozatkészsége által támogatva.

A mi végre az unitárius egyháznak hazafiságát illeti, azt hiszem, hogy ez nem szorul bizonyitásra, hogy ehhez kétely egyáltalában nem fér. Hiszen az unitárius egyház hiveinek legnagyobb része székely, azon nép fiai és leanyai, a melyről a hazafias költő lelkesedve és lelkesitve zengi: „Nem fajult el még a székely vér, minden cseppje drága gyöngyöt ér.“ Haló poraiban is áldott emlékü Kossuth Lajosunk pedig bizonyára csak a székely népre vonatkoztatva, mondhatta azt, hogy Erdély Magyarországnak jobb karja. De hiszen napjainkban a magas kormány is magas gondjai közé sorozta a székely népet. Hadd legyen hát az unitárius egyház is az 1848: XX. t.-czikk 3. §-ában való részesedés által, egy levezető csatornája annak a táperőnek, a melyre a székely népnek feltétlen szüksége van, nemcsak hogy fentartsa magát, hanem hogy egyszersmind nemzetfentartó erejében gyarapodjék, izmosodjék és fejlődjék.

A midőn legmélyebb tisztelettel ismételném a nagyméltóságu vallás- és közoktatásügyi minister urhoz intézett kérésemet, a méltóságos főrendeknek és a nagyméltóságu elnök urnak hálás köszönetemet nyilvánitom, hogy felszólalásomat meghallgatni méltóztattak.

*

Gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minister e beszédre igy válaszolt:

. . . A mi már most Ferencz József ő méltóságának az unitárius egyházra vonatkozó megjegyzését illeti, gondolom, teljesen megnyugtathatom ő méltóságát. Először minden kétséget kizáró tény, hogy az unitárius egyházat az 1848: XX. t.-cz. első szakasza a hazában bevett vallások közé sorozta, hogy ennek folytán e törvény 2. és 3. §-a és az abból szarmaztatható minden igény az unitárius egyházra is kiterjed s a midőn ennek a törvénynek megvalósitását kezdeményezzük, ennek a kezdeményezésnek, ennek a megvalósitásnak az unitárius egyházra is ki kell terjednie.

A mi pedig ő méltóságának azt az aggodalmát illeti, hogy, a mennyiben késnék az organikus törvény, a mely biztositani fogja

az egyházakat az 1848 : XX. t.-czikk 3. §-a alapján élvezendő segélynek későbbi meg nem vonására nézve, a következő évi költségvetésben az unitárius egyház egyedül esnék el az ezen törvény alapján nyujtandó segélynek élvezetétől, erre válaszom kettő: először hiszem és reménylem, hogy ennek a törvénynek a benyujtása nem fog késni, mert törekvésem az, hogy minden közbenső lépést már ugy indítsak meg, hogy a törvény az 1909. évi költségvetéssel egyidejüleg léphessen életbe; ha azonban — mivel ez nem egyedül tőlem függ — e tekintetben mégis akadályok merülnek fel, hát méltányosnak tartom ő méltóságának kivánságát, hogy, mivel a protestáns egyházak az 1909. évi költségvetéssel már a mostani aktióban nekik biztositott segélyezés teljességének birtokába lépnek, ugyanaz történjék minden körülmények között az unitárius egyházra nézve is.

Gondolatok.

1906. aug. 29. Vannak napok, midőn nem tudunk egy tisztességes mondatot megirni, mintha gondolatainkat vezető minden idegszálunk elszáradott volna, máskor ellenben, könnyen rójjuk sorokba, a mit akaránk. Úgy mondják: ez a hangulat dolga. Szerencsés az az iró, kit ritkán száll meg, kinek agyára nem nehezedik a rossz hangulat eme butitó köde, vagy ha néha meg is lepi, az onnan hamar távozik. Világos észszel és kedélylyel vigan fut végig a toll a papiron és munkája megörvendezteti gazdáját.

1906. sept. 8. Az ember legyen szigorú birája önmagának, de a más hibája iránt legyen elnéző. Ily eljárással rokonszenvesek leszünk azok előtt is, kik alkalom-adtán ellenségeink lettek volna. A barátságos indulat, melylyel hozzánk vannak, még nem ártott senkinek, de szüksége van reá, még a leghatalmasabbnak is.

Ha a földi létünket az igazság szabályozná, mily más alakulások képződnének a társadalomban. Sokan azok közül, kik most a magasban azt képzelik, hogy ők a világ urai, lekerülnének a tekintély és becsülés pidestáljáról, az alsóbb fokozatokra, mely őket érdemük szerint megilletné és elfoglalnák helyüket azok, kiket a rosszindulat, vagy az önbecsülés, mely nem kiván mindenáron érvényesülni, háttérbe szoritott.

Ezzel az igazságnak elég lenne téve.

De vajjon elfogadnák az új rendet azok, kik benne élnek?

Úgy hiszem, hogy nem.

Az irigység és az öntelt ambitió, habár üres fejjel és szivvel, megkezdené aknamunkáját, hogy azt megváltoztassa.

Miért?

Mert a jónak és igaznak mindig vannak ellenségei: azok, kik magukban érzik, hogy ők nem azok.

— A szivnek mély bánata, olyan mint a tűz, melyet parázs takar, alszik, senyved önmagában, de a legkisebb szellőre fellobog.

1906. sept. 9. A ki a saját dolgát rosszúl végzi, bizonyos lehetsz benne, hogy a te ügyeidet se fogja rendbe hozni.

Tulajdonkép úgy kellene legyen, hogy a ki egy bizalmi állást elfoglalni óhajt és magában hivatottsagot érez, annak becsületes betöltésére, megvarja, hogy azt azok, a kiket illet, neki felajánlják.

De kérdem, hogy van ez az életben?

Ép ellenkezőleg.

Minden üres helyre, annyi a magát kináló egyén, olyan is közte, ki mindenre vállalkozik, ha nem is ért hozzá, hogy annak, a ki választani óhajt közülök, nehezére esik munkája: értem a polyvából a szemet fölismerni.

Oka ennek, egyrészt, hogy az emberek lelkiismeretlenek, mindenre ajánlkoznak: gondolják: „csak legyen valamely állás, a többi magától megjön." A becsületes, czéltudatos munka és a szorgalom annak kivitelében, hogy az állástadó is láthassa hasznát, ismeretlen mennyiség előttük. Természetes, hogy ez allapot hosszasan nem maradhat fenn és a kötés egy időn túl, a munkaadó kárára felbomlik, ki elveszti azért, hogy jóhiszemüleg bizott emberében, nemcsak az emberekbe netalán addig helyezett bizalmát, de anyagi és néha erkölcsi tőkéjének egy részét is; mert lehet, a bizalom kifolyásánál fogva, melylyel embere iránt viseltetett, néha oly dolgokat is tárt fel előtte, melyeket nem óhajtott a világ mindig éhes szájának oda dobni. De vallalkozó emberünk, mindig mosolylyal ajakán jól járt: élt egy ideig a más vagyonából, a nélkül, hogy reá szolgált volna. A panaszra oka csak a szegény becsapott felfogadónak van.

Oka másfelol, hogy oly sok az állásnélküli, úgynevezett diplomás ember, kik egészen tisztességes egyenek, megbizhatók, kik tökéletesen meg is felelnének felvállalandott kötelezettségeiknek, kiket ugyan a saját személyüknek megbecsülése visszatartott attól, hogy

olyanokra kérjenek megbizást, mely szakmájuk és tehetségük körén kivül esik, de a megélhetés hajtja embereit és ők kénytelenek állás után nézni. Oly állás után, melyet bizony nekik senki fel nem ajánlott.

Igy nagyon ritka eset, hogy az állástadó legyen megakadva ember hiányában.

Az mindig van. Csak tudja őket megválogatni.

1906. sept. 14. Ne azt nézd, ki mit mond, hanem hogy mit tesz. Ellenkező esetben úgy járnál, mintha egy gépet a lármája és nem a végzett munkája után szereznél meg.

1906. sept. 17. A jég elverte a határt.

A gazda másnap kimegy a mezőre és a midőn meglátja, hogy mily nagy kárt szenvedett, felsóhajt: „Uram Isten, mit tegyek?“

Mig igy elcsüggedve szemei végig futnak a letarolt mezőn, a faluban megszólal a templom kis harangja, Isten imádására és a benne való bizalomra hiván fel.

E hangokra az ő felzavart kedélyvilága is lecsendesül és megnyugodva a történteken, elgondolja: Ha dolgozom, Isten, ki a madarakat táplálja, engem is megsegit.

Isten jóságában és a munka áldásában bizva, megsegit a jó Isten, igy gondolkozzunk mi is minden megpróbáltatásaink között.

Sok fájdalmat enyhitett és vérző sebet gyógyitott meg az.

1906. sept. 30. Midőn elvonul a vihar és a sötét felhők mögül feltűnik a nap, mintha Isten arczulatját látnám, a mint jóságos szemével ránk tekint.

1906. oct. 2. Három hava, hogy szegény fiam meghalt. Lementem a kriptához, közelébe, hogy emlékemben vele beszélgessek. És most kérdem: vajjon az ő szelleme is eljön-e koronként mihozzánk, hadd lássa, mi történt azóta, hogy bennünket elhagyott? Talán az ő lelke is szomorúsággal telnék el, látva azt, hogy őt feledni nem tudjuk. És mig ennek tudata egyfelől jól esnék szerető szivének, ő, kit annyira bántott a mások fájdalma, bizonynyal szomorúsággal hagyná el körünket: azért, hogy nem maradhat velünk és hogy oly szomoruak vagyunk.

1906. oct. 5. A való élet az ábrándok temetője. Területén ifjak ülnek elhantolt kedvencz ideáik sirjánál, nők és férfiak vegyesen, leverve a gondolattól: hogy mikép nem történhetett meg az, a mi oly ideálison szép volt.

Ha jó ember vagy, ki nemes hevülettel törekszel az igaz felé:

vigyázva, lassan haladj, minden lépésednél, melyet előre teszesz, óvatosan nézz körül: nincs-e baj? Igy talán sikerül vállalkozásod.

Ha rossz ember vagy, kinek tág a lelkiismerete és megalkuszol a körülményekkel, csak vágtass előre, senkit, semmit nem tekintve, czélhoz jutsz.

Tanulság ebből, hogy a jó és rossz versengésében többnyire az utolsó marad győztes. Mert őt szolgálja önkénytelenül mindenki, még gyakran azok is, kik magukat jóknak tartják: kik csak akkor jőnek észhez, hogy minek lettek eszközei, midőn azon már nem segithetnek. Továbbá, hogy nehéz jónak, becsületesnek lenni. Ha mégis, ezek ellenére, akad egy-egy, a ki az, csudálkoznak rajta és az emberek ámulva mondják egymásnak: „No nézzétek ezt a bolondot!“

1906. oct. 7. A társadalomnak ki van nagyobb hasznára: az ember-barát, ki a hol teheti, jót cselekszik és az emberekben hamarább észre veszi a jót, mint a rosszat, vagy az ember-gyülölő, ki maga ugyan lehet derék, jó ember, de egyebekben előbbinek ellenkezője?

Olyan ez, mintha azt kérdeznők, melyikre van nagyobb szükség az állatvilágban: a méhre, mely a méregből is mézet tud felszivni, vagy a kigyóra, mely mérget termel önmagában?

Ezen kérdésre csak azt mondhatjuk: Mindeniknek meg van a haszna és teendője a saját körében, a nélkül, hogy megtudnók határozni, melyik szükségesebb.

1907. jan. 2. Ha mondanák, és nem tudnám bizonyosan, hogy szegény fiam, ma már egy félév óta nincs az élők között, nem hinném el azt; most az első benyomások hatása alatt: az most is úgy nyomja a lelkemet, most is érzem a nagy űrt, melyet maga után hagyott, mint akkoron. És az érzékenység, mely elfog, viaskodásom, tehetetlenségem a lehetetlenséggel, hogy őt újra élővé tegyem. Istenem, mily kicsiny a mi hatalmunk a sors csapásaival szemben, kik csak gyászkiséretéül szolgálhatunk annak, mit ő elhatározott.

1907. martius 9. Ha valamire nagyon vágyunk, azt gondoljuk: mi mindent megadnánk, ha elérnők, és midőn beteljesedett, látjuk, hogy az nincsen arányban az értékkel, melyet neki tulajdonitánk.

A boldogság relativ. Gondolatát mindenki a maga egyénisége, hajlama szerint formálja meg magának. Egyben azonban megegyezik: Nem lehet soha kielégiteni. A mi még kellene hozzá, bár az igen kicsiny, piczi dolog, de mégis valami.

Az emberi vágyakozás egy olyan mondat, melyhez soha sem tehetjük oda a befejező pontot. Mindig akad hozzáadni valónk.

Ha valakivel jót tészsz, valamely nemes ügynek áldozatot hozasz, tedd azt utógondolat nélkül. Elégedj meg a lelki örömmel, mely azzal jár. Azon túl csak a hiúságnak szolgálsz, mely a kezedben levő aranyat rézzé változtatja.

1907. mart. 12. A hála oly váltó, melyet ritka esetben fizet vissza az, ki felvette.

Itt ülök iróasztalom mellett, felelevenednek multam emlékei. Szeretnék abban sokat meg nem történtnek nyilvánithatni, oly eseményeket, melyeknek gépezetét a könnyelmüségnek, a meggondolatlanságnak eredményeiben káros rugói mozgatták; de olyanról nem tudok, melynek kiinduló pontja a roszsz szándék lett volna. Ez is vigasztaló és egy megnyugvó hely az élet hosszú, olykor komor, válságos utján, hol megpihenve, azoknak szelid suhogása talán elsimithatja annak kellemetlenségeit, a mi még kevés hátra van.

Az önérzet szükséges, semmivel nem pótolható kellék. Csak ne legyen belőle igen sok.

A ki kötelességét teljesiti, az nyugodt lehet. De ki világosit fel arról, hogy annak hol van a határa?

Midőn jót remélve, Istenben bizva haladunk a magunk dolgában, akkor vagyunk a helyes uton.

Ha látok büszke férfiakat magam mellett elhaladni, kik a gőgnek bizonyos nemével tekintenek el az emberek feje felett, elgondolom, hogy vajjon a szerénység olykor nem több érdemet takar, mint e fenhéjázó pökhendiség?

1907. mart. 15. Ne keresd a népszerüséget. Ha polgártársaid bizalma kinál meg vele, örülj neki, mint oly kincsnek, melyet személyes érdemeid jutalmául nyujtanak neked. De ne szerezd meg elveid árán és ha tudatában is vagy annak, hogy birod, akkor se épits reá terveket, melyeknek futó homok az alapja. Ki ma adja, holnap visszakéri. Gyönyörködhetsz benne, mint gyermek a feleresztett sárkányon. Valamely véletlen elszakithatja a kezedben levő fonalat és ott maradsz üres kézzel, nézve a semmiségbe, midőn már mindenki elhagyott, még azok is, kik legjobb akaróidnak látszottak. És elgondolkodhatsz azon: Vajjon én vagyok az, a ki tegnap voltam?

1907. mart. 16. A ki megáll a lábán, a mások támogatása nélkül, az a valódi férfiu.

1907. mart. 27. este. A nap elhaló pirja felkeresi a mi sirainkat minden este, mert ép szemben találja. Ott van most a feleségem, ki szegény Ferencz kedvencz virágát: sárga rózsákat helyez reájuk. Megemlékezésül a holtak iránt, mert holnapután nagypéntek, a kereszténység gyásznapja, melynek árnya felétek vonz minket is.

Betegségem miatt, már hosszabb ideje nem járok ki, de azért kedveseim veletek vagyok, anyátokkal, szeretettel, fájdalommal gondolva rátok.

S hányszor teszem azt máskor is.

1907. április 7. Sokat törődünk az életben. S nagy részünk mit ér el benne?: az előkészületeket arra, mit meg kellett volna tenni.

Ha a reménység is elhagy, mi marad meg nekünk?

A hiúságnak különböző nyilatkozásai annak, ki az eszére, tehetségére, ki a jóságára, más a szépségére, ügyességére sat. hiu. Ha jól akarsz velük élni, azokat ne bántsd.

Sok mindenféle java van az életnek: a legfőbb jó mégis a körülményekkel való megelégedettség.

Ha ránk szakad a nyomoruság és a balsors üldöz, gondoljuk meg, hogy vannak nálunk szerencsétlenebbek is.

Ne azt tekintsük, hogy mások mit cselekszenek, hanem azt, hogy mi a kötelességünk.

1907 április 27. A reménységgel néha úgy vagyunk, mint a gyermek a lepkével, sóvárgással nézünk utána. S midőn elfogtuk, széthull kezeink között.

1907. május 4. Ne számítsd, hány ellenséged van s mi roszszat tettek veled, hanem hogy érezted-e a mások jóságát?

Akkor kibékülsz az élettel.

Némelykor borus a lelkem, mint a felhőktől eltakart égbolt, majd kitisztul és ülök csendesen, mindtha minden a maga rendjén lenne. A vihar tova vonult és a nap sugarai szelid fénynyel vonják be az ember lelkületét.

A magad tisztességét becsüld oly magasra, melynél nincsen értékesebb.

A ki a mások hibái iránt elnéző, tőkét gyűjt a jövőnek.

Némelyiket nem az bántja, hogy ez, vagy amaz nincs a birtokában, hanem az, hogy miért van meg másnak?

Az irigység piócza az ember lelkén. A mások vérén táplálkozik, mégis az embert sorvasztja.

1907. julius 2. Szegény fiam halála évfordulóján.

Az isteni gondviselésben való megnyugvás az, mely fentart minden körülmények között: az a meggyőződés, hogy a mi megtörtént, javunkra válik, ha nem most, a jövőben.

Ezek elismerése nyújtja nekünk a lelki békét, a kiegyezkedést a lesújtó gondolattal, min változtatni nem tudunk, mely egyedüli mentsvárunk a kétségbeesés elől.

Most a mint észleljük, hogy egy felsőbb intézkedésre a tenger hullámaiból tűzokádók emelkednek ki és hegygerinczek csúcsai, engedvén az altalajvizek romboló munkájának, tünnek el szemeink elől, és midőn mindez és más nagyszerű természeti jelenségek láttára megdöbbenve állunk meg: úgy természetesnek találjuk, hogy szeretetünk legkedvesebb tárgyai sem menekülhetnek a sors csapásai elől és hogy az emberi élet feletti rendelkezés, mint minden, a jó Isten dolga.

S a mi teendőnk annak megértése, hogy úgy van jól, a mint van.

1907. aug. 30. Szenvedélyeinket legyőzve, az okosság kell hogy vezesse tetteinket.

A szenvedély a megfontolás ellentéte. Mint pusztitó vihar zuhog át jól kigondolt terveinken, útjában mindent leteritve. Izzó lángja, mely belsőjét emészti, átcsaphat az ártatlan szomszéd házának fedelére. Tehát mindenkép meg kell zaboláznunk. Mint láncra tesszük a marós kutyát, hogy másban kárt ne tehessen.

Az égbolt csillagai meghatározott helyet foglalnak el és előre megjelölt úton haladnak a végtelen űrben, melyeket már évszázadok óta ismernek a tudósok. Istenem! Mily rend, mily csodálatos összhang az egészben.

De mit látunk az emberi élet nagy térképén?

Azok legkiválóbbjainál is ösztönük csak irányt jelöl arra: mit kellene tenni, de kicsinyeket és nagyokat, a legnagyobbakat sem kivéve, egyformán az események tolják előre sakkfigurák gyanánt. Utaik kúszáltan, minden rendszer nélkűl, egymást keresztezik, melyeket, a maga szertelenségében, csak a véletlen igazgat. Azt sem tudják hová és miért, mint nem a felleg, melyet a szél maga elébe vesz.

A leghatalmasabb és eltökéltebbek meghatározott czéljait is módosithatják a közreműködő körülmények, melyeket kikerülni nem birnak.

S igy megtörténik, hogy ép ellenkezőjét cselekszik annak, mit gondoltak. A sors beleártja magát dolgaikba. Az okok súlya nála van, akaratuk mérlege természetszerüen feléje billen, és vert csapáson vezeti őket rendeltetésük felé, a nélkül, hogy el tudnák azt hagyni.

Önérzetes ember, ki a közügyekben résztvesz, nem veszi és nem veheti roszsz néven, ha cselekedeteit birálják, mert az szükséges, a közügyekre hasznos. De azt megkivánhatja attól, ki birája kiván lenni, hogy müködését a maga egészében vilagitsa meg és ne annak egyes, a többiekkel öszszefüggő tetteiről vonja le következtetéseit. Mert ezáltal félrevezeti önmagát, de másokat is.

A gyanusitás fegyveréhez rendesen azok szoktak nyúlni, kik nem szeretik, vagy nem merik az igazságot az ember szemébe mondani. Czéljukat, hogy másnak ártsanak, épen e miatt, nem mindig érik el, mert igazságos ember úgysem veszi be, mig másfelől, ha kiderül, hogy a kit gyanusitottak artatlan, ezzel önmaguknak ártanak. A miért a gyanusitás mindig nemtelen és kételű fegyver, mely igen gyakran és méltán megsebzi, ki él vele.

A gyanusitásnak az a neme is, midőn azt hypocritasággal kötik össze, sajnos, társadalmunkban el van terjedve. Midőn nem támadunk egyenesen egyént, de a sorok között sejtetjük a miről szólni kivántunk. A bevezetés diesérettel kezdődik és úgy megyünk át a kellemetlen tárgyra, mely tulajdonképeni czélunk. Hogy a hatás általánosabb legyen és a jóakaratúak is megizlelhessék a keserü labdacsokat, azokat czukorral vonjuk be: a barátságos érzület czukrával. S azután ily móddal, a roszszindulatnak csiráit mindenfelé gondosan átültetgetve, ártatlan, naiv arczczal vegyülünk az emberek közé.

Ha tetteid számláján lelkiismereteddel tisztába jöttél, gyanúsithat, mondhat a világ bármit, nem ér föl az hozzád.

1907. sept. 3. Midőn az általános elismerés birtokában, a közvélemény szárnyra vesz és neked dieshymnuszokat zeng: ez kárpótoljon ama napokért, mikoron, jól teljesitett, eredményes munka után — fáradozásaid jutalma gáncs és hálátlanság volt.

Br. Petrichevich-Horváth Kálmán.

Reville Jean.
(1854—1908.)

Normandiai családból származott. S neve, mint egykor a hős normanoké, hóditó útat járt. A mit a szellem fegyverével mivelt, otthonossá tette mindenütt, a hol a szellemi szabadságnak és a vallásban a tudománynak értéket tulajdonitanak.

A szabadelvű vallásos iránynak volt minden izében, minden gondolatával képviselője. Rotterdamban született, hol akkor nagynevű atyja, később a „College de France“ tanára, Reville Albert pap volt; s Genfben anyja szülőhelyén, aztán Németországban és Párisban tanult. Első munkája: „La doctrine du Logos dans le IV-e Evangile et dans les oeuvres de Philon“ már előjelzője ama történelmi és kritikai jeles munkák sorozatának, melyeket az evangeliumi eszmék és az első keresztény százévek bölcselmi eszméinek viszonyáról irt, melyek a következők: „La religion à Rome sous les Sévères“, „Les Origines de l'Episcopat“, „La Valeur du Témoignage historique du pasteur d'Hermas“; „Le quatrième Evangile, son origine, sa valeur historique; s az általa szerkesztett „Revue de l'Histoire des Religions“-ban közölt tanulmányai. Ezek a művek, melyeket kritikai, de nem romboló irány, biztos módszer, alapos történelmi és bölcselmi ismeretek jellemeznek, először a párisi prot. theol. facultason juttatják tanársághoz s 1907-ben atyja elhalálozásával a College de France-ban a vallások történelmének tanárságához.

Külföldön legismertebb munkái, melyekben saját vallásos eszméit tárja föl: „Le Protestantisme liberal", melyet németre is leforditottak és a „Paroles d'un Libre Croyant", melyből folyóiratunk közölt Ferencz József forditásában több beszédet.

Halála váratlanul jött és nagy veszteséget jelent a vallásos gondolat világában.

Nem érte meg azt a magas életkort, mit atyja. De annyit megért és annyit munkálkodhatott, hogy az ő emléke méltán társulhat nagynevű atyjához. S a franczia szabadelvü protestantismus történelmében a két Coquerel neve mellett fénylő betükkel fog ragyogni a két Reville-é is.

Péterfi D.

KÜLÖNFÉLÉK.

Dr. Kőváry László történelemirónknak életrajzát és arczképét közöljük e füzetben. Kőváry egyike volt amaz erdélyrészi irók csoportjának, a kik a XIX. században annyi jeles művel gazdagitották a nemzeti irodalmat. És Kőváry egyéb munkássága közben e folyóiratnak kezdettől fogva az utolsó évekig munkatársa s az egyes korszakokról és az unitarius családokról irt dolgozataiban az unitarius szellemnek hiv rajzolója. Olvasóink, meg vagyunk győződve, szivesen fogják a hozzá méltón irt életrajzot olvasni s élte középkorából való hű arczképét szemlélni.

Kegyelet. Két éve lesz julius 2-án, hogy Báró Petrichevich-Horváth Ferencz, Báró Petrichevich-Horváth Kálmán főgondnokunk nagyreményü fia élete virágjában elhunyt. Az egyetlen fiú elvesztésével megszomoritott atyai és anyai szív felett a mély bánat sokáig sötétlett, mignem az engesztelődés könnyén a veszteség, mint az életnek egy nagy emléke jelenik meg. S a második évforduló közeledtén főgondnokunk kinyomatja a maga által irt előszóval ellátva a magasztos halotti beszédet, melyet Ferencz József püspök a temetéskor lélekig hatóan mondott, hogy az ifju korában elhalt Báró Horváth Ferencz emléke tovább szálljon és beszéljen a füzet a szülők életének ama nagy emlékéről, ama megpróbáltatásról, melyben a keresztény hit ereje nyujtotta az egyedüli vigaszt és oltalmat.

A székelyudvarhelyi unitárius templom. Székelyudvarhelyen egy új unitárius templom épült azok helyett a templomok helyett, melyeket a hitüldözések korában az ország különböző pontjain elvett tőlünk a rövidlátás és a felekezeti féltékenység. Azonban Székelyudvarhelyen ez az első unitárius templom. Nem a százévek folyamán összehalmozott kincsekből épült ez a templom, hanem a jelenkor társadalmának vallásos buzgósága és áldozatkészsége hozta létre. S milyen lelkesitő jele az új időknek, hogy a kezdet nehézségeivel küzködő egyházközséget még azok is nagy buzgósággal támogatták a nagy munkában, a kiknek elődeik talán éppen a mi régi templomaink elvételében buzgólkodtak. Az Isten egységének hite s az ebből folyó szigorú erkölcstan tehát többé nem veszedelmes tévelygés, melyet üldözni és eltörülni kell, hanem a kereszténységnek természetes fejlődési foka, a léleknek megbecsülhetetlen drága kincse, melyet, mint a jövendő haladás irányát tisztelni és méltányolni minden vallásos embernek kötelessége. Nem voltak hát hiában valók azok az áldozatok, melyeket őseink szent vallásunk érdekében önfeláldozóan hoztak. Az ők lelkesedésük megtermi a maga gyümölcseit, s az utókor igazságot szolgáltat nekik.

A sz.-udvarhelyi templomnak már külseje is az új kor szellemét viseli magán. Elüt attól a régi sablonszerű alaktól és styltől, a melyhez szokva voltunk. Azonban a rajta elömlő össszhang igen kellemes benyomást tesz a szemlélőre. Székelyudvarhely városa is egy remek stylszerű középülettel lett gazdagabb. Belsejében pedig a hatalmas kupola s a merész ivek önkénytelen is áhitatra hangolják az embert. Beosztása czélszerű. A szószék és úrasztala körűl egyenlő távolsagban csoportosulnak a hivek. A templomot Pákei Lajos tervei szerint Fekete Béniámin épitette s igy a magyar építészetnek éppen unitárius egyházunk tagjai szereztek dicsőséget általa.

Azonban a templom nem külső alakjánál fogva nyer befolyást az emberiség lelki világára, a mint ez a felavatási ünnepélyen is hangoztatva volt. A mely templom az új kor világossága elől elzárkozik, a melyben a fejlődés és haladás törvényére átkot szórnak s a tudományoknak verejtékkel szerzett fölfedezéseit kigúnyolják vagy a felekezeti gyülölség igéit hangoztatják: az volna bár Salamon temploma, de mégis bünbarlanggá változnék. Nem elősegitője, de akadálya az igaz vallásosságnak és az emberi boldogulásnak.

Az unitárius templom ennyire el nem térhet hivatásától. A mi vallásunk nem a hagyományok és tekintély védő szárnyai alatt pihen mozdulatlanul, hanem az ész-, szív- és lelkiismeretben vannak gyökérszálai. A mi idegen az emberi lélekre, az nem lehet lényege a mi vallásunknak. A mint halad előre az emberiség a tudásban és az ismeretek mezején: úgy tágul a mi hitünk világa s úgy nyilnak szebb és szebb kilátások előttünk a vallás mezején. Az volt Pál apostolnak és Dávid Ferencznek s az a mi szent vallásunknak is a jelszava: „Nem hogy elértem volna a czélt, azaz

hogy tökéletes volnék, hanem igyekszem, hogy ha elérhetném". Egy ilyen vallás soha nem jöhet ellentétbe az emberiség igaz érdekeivel, soha sem lehet a fejlődésnek és haladásnak kerékkötője, hanem inkább azt a rendelkezése alatt álló eszközökkel előmozditani igyekszik.

Ez a szellem fogja betölteni a sz.-udvarhelyi új templomot s annak a szellemnek a sugarai fognak szétáradni belőle, hogy épitsék a testvériség országát s egyengessék az emberiség boldogságának az útjait.

A templom ünnepélyes fölszentelése május 24.-én volt nagy és fényes közönség jelenlétében. Már a közönség külső képe is elárulta, hogy itt nem a szó közönséges értelmében vett felekezeti templomot avatnak fel, hanem a hit és lelkiismereti szabadságnak egy erős vára, egy új csarnoka nyilik meg. Ott volt a közelből mindenki, felekezeti különbség nélkül, a ki az emberiség e drága kincséhez való vonzalmát kifejezni akarta. Az ünnepélyt a gyülekezet éneke után Ferencz József püspök fenkölt imája nyitotta meg, a ki rövid megáldó beszéd kiséretében átadta a templomot a közhasználatnak. Az ünnepély többi részében azok vettek emelkedett érzelemmel részt, a kik az egyházközségnek megalakulásától kezdve lelkészei voltak. Így alkalmi egyházi beszédet Lorinczi István jelenleg sz.-keresztúri, úrvacsorai beszédet Vári Albert helybeli és végül hálaadó imát Kisgyörgy Sándor vargyasi lelkész tartott. Közben pedig az Udvarhelyköri D. F. egylet dalkara énekelt Ajtai János hom.-almási lelkész vezetése mellett. Az ünnepély méltó koronája volt az épités küzdelmeinek s egyszersmind programmja a templom jövő hivatásának.

Hadd álljon hát a sz.-udvarhelyi új templom századokról századokra, Isten dicsőségére s az emberek boldogitására. *(I.)*

Az unitarius egyház állami segélyének ügye, melynek érdekében Ferencz József püspök a fennebb közölt beszéddel a főrendiházban felszólalt s melyre a vallás- és közoktatásügyi minister megnyugtató választ adott, a képviselőházban is a május 21-iki ülésen fenforgott. *Pataky* László képviselő szóvá tette, hogy az 1848: XX. t.-cz. 3. §-a értelmében a református és ág. hitv. evangelikus egyházaknak adott segélyek mellé az unitárius egyház segélyezése nincs a költségvetésbe felvéve, habár az 1848: XX. t.-cz. 1. §-a azt mondja, hogy az unitarius vallás törvényes, bevett vallásnak nyilvánittatik, s kérte a ministert, hogy a költségvetésbe a segélyezett egyházak közé az unitarius egyház is vétessék fel, ha most akadályokba ütköznék, legalább a jövő évi költségvetésbe. A felszólalást pártolta *Nagy* Dezső képviselő, azt mondva, hogy ő a református egyház tagja, az egyházi életben részt vesz s a maga részéről a legnagyobb örömmel járul a felszólaláshoz. Az unitarius egyház — úgymond — a protestans felekezeteknek mindig testvér-

egyháza volt, nemcsak egyházilag, hanem magyar nemzeti szempontból is. Valamint a reformátusság úgyszólván a magyarság magvát képezi, azonképpen az unitarius egyház is Erdélyben igazán hatalmas, nagy nemzeti missiót teljesit. Ennek a támogatása nemcsak a törvény szerint jogosult tehát, hanem nemzeti szempontból is felette örvendetes." Pártolólag szólott az ügyhöz még *Issekutz* Győző képviselő is, csatlakozva a felszólaló kéréséhez. A minister már ekkor biztositást nyujtott, hogy az unitarius egyházat is aránylagos segélyben fogja részesíteni, „ugyanazon módon és ugyanazzal a jogi hatálylyal, mint a két másik protestans egyházat", mely biztositást a főrendiházban adott válaszában, a mint fennebb olvasható, még nyomatékosabban fejezett ki.

Az egyh. képv. tanács ez esemény alkalmából Fekete Gábor főgondnok inditványára a püspöknek, valamint az illető képviselőknek, jegyzőkönyvében köszönetet fejezett ki beszédükért.

Vegyes házasságok kérdése a főrendiházban. Az esztergomi primás ez idei husvétkor egy pásztor-levéllel lepte meg Magyarországot, mely szerint X. Pius pápa elődének XVI. Gergelynek 1841. április 30.-án kiadott brevejét visszavonta s így hazánkban a protestans lelkész előtt kötött vegyes házasságot a róm. kath. egyház hatóságai nem ismerik el többé érvényes házasságnak. A felekezetek viszonosságát, sőt a magyar állami jogrendet szembetünően sértő pápai encyclika tárgyában a főrendiháznak pünköst után tartott ülésén *Antal* Gábor református püspök felszólalt. Magyarország egész tekintélyét mélyen érinti — mondotta — X. Pius pápa Ne Temere kezdetü, nemrég kibocsátott és a magyar püspöki kar jó része által már ki is hirdetett encyclikája. Az 1844. évi III. törvényczikkel és XVI. Gergely pápa 1841-iki brevéjével ellentétben most a pápa érvényteleneknek nyilvánitotta azokat a vegyes házasságokat, melyeket nem katolikus pap előtt kötnek s az ilyen házasságokból származó gyermekeket törvénytelenekneknek deklarálta. Ez a magyar állam tekintélyének szempontjából sem türhető. Elképzelve is felháborító, hogy egy tisztességes, az állam által törvényesnek mondott, elismert és védett házasságban annak a tisztes nőnek azt mondja a saját — tegyük fel — gyóntatója, hogy te konkubinátusban élsz és a katholikus egyház tanai szerint ezt a viszonyt bármely törvényes hatóságnak minden közbejötte nélkül otthagyhatod és felbonthatod; vagy a hitoktatója azt mondja a gyermeknek, hogy te a római katolikus egyház felfogása szerint törvénytelen ágyból származtál. Se kánon, se dogma, se disciplina itt támpontul a római szentszék felfogásához nem szolgálhat. És érdekes, hogy ugyanakkor, mikor nálunk a pápai szék így rendelkezik, Németországban éppen ellenkezőleg disponál, az egész ország területére kiterjeszti azt a kedvezményt, a melyet

tőlünk elvon. Az egyházi bizonyítvány, ha nem közokirat is, mégis csak okirat. Nem szabad megengedni, hogy ebben törvénytelennek mondassék az, a mit az állam törvényesnek ismer. Valóságos meggyaláztatás érheti e réven a házasfeleket és pedig olyan, a melyen majd senki se segithet. Azután a katonaságnál, a közös hadseregben a házasság elismeréséhez az egyházi okiratot is követelik. Mi következik abból, ha az állam és az egyház álláspontja ennyire összezavarodik? Sokkal fontosabb azonban ennél az a zavar, a melyet Horvátországban okozhat a pápai breve. Elvárja a hazafias katolikus főpapságtól, hogy az encyclika visszavonása érdekében közbe fog járni, ha pedig ez nem történnék meg, akkor a kormánynak kell a királyi tetszésjog, placetum regium alkalmazásaval megakadályozni a pápai encyclikának Magyarországon való életbeléptetesét. *Wekerle* Sándor ministerelnök erre így felelt: A mi törvényhozásunk a házasságnak állampolgári rendjét 1894-ben törvényileg szabályozta. Hogy egyes vallásfelekezetek mit tartanak a házasságról, abba tulajdonképp nem avatkozhatunk. A katonaságnál az egyházi kötésnek csak azon módja kivánható meg, a mely 1894-iki törvényeink alapján megállapittatott. A fölvetett kérdés azonban közönbös, ránk nézve nem lehet magasabb politikai, társadalmi és nemzetiségi szempontokból sem, a melyek az egybeforradást a különböző vallásfelekezetek között kivánatossá teszik és nem lehet erkölcsi szempontokból sem, mert oda kell törekednünk, hogy a vallasfelekezetek is igyekezzenek az állam által elismert házasságnak törvényességét saját erkölcsi pecsétjükkel ellátni. E magasabb szempontoknál fogva, a megfelelő formák között, a megfelelő jogi álláspontok tiszteletben tartása mellett, ezen kérdéssel is foglalkozni fog."

Valóban érdemes arra, hogy az ország békéjéért is foglalkozzék.

Régi tanulók összejövetelét örökiti egy közelebb kiadott Emlékkönyv. A kik a kolozsvári unitarius fögymnasiumban az 1867. évben érettségi bizonyitványt nyertek, 1907. junius 30.-án 40 év után találkozóra jöttek össze, hogy felujitsák ifjuságuk emlékeit, felidézzék azt az időt, mikor Magyarország ifjuságának keblét az a fölötti lelkesedés töltötte be, hogy az alkotmanyosság helyre all, kibékül királyával a nemzet és a protestansokra vallasszabadság tekintetében is jobb napok következnek. Benkő Mihály kolozsmegyei birtokos, felügyelő-gondnok lelkében fogamzott meg a gondolat, hogy volt tanulótársait — fáradtságot nem kimélve — összehozza ifjuságuk fölemelő emlékeinek együttes felujitására. Az Emlékkönyv szerint tizen jöttek össze és tartották meg a legidősebb tanulótárs, Csongvay Lajos marostordamegyei főügyész elnöklete mellett a találkozót, melynek még élő tanáraiknál való tisztelgés és az elhunytakról való megemlékezés után nevezetes mozzanata, hogy 530 kor. alapitványt tettek unitarius egyházi czélra. A tanulótársak nevei:

Barabásy Sándor, Benkő Mihály, Csegezy Lajos, Csongvay Lajos, Gál Zsigmond, Létay Károly, Madán Ferencz, Pállffy György, Török Árpád, Sigmond Ákos, kiknek az Emlékkönyv képmását is adja. A becses füzetet a legifjabb tanulótárs, az összejövetel jegyzője, Török Árpád erzsébetvárosi kir. törvényszéki biró szerkesztette össze.

Az angol unitáriusok idei nagy gyűlésén — pünköst hetében — Németországból jelen volt Dr. Krüger giesseni egyetemi tanár és az ugynevezett „social meetingen" „Dogma és történelem" czim alatt érdekes felolvasást tartott. A dogma kérdése — mondotta — nem csupán akademikus kérdés. Az összeütközés ma is éppen úgy megvan, mint régen. A vallás szellemi meggyőződésen nyugszik és nem dogmán s azt nem sérti a történelmi kritika, mely a régi dogmákat, mint többé nem érvényeseket félretolja. Sem Luther, sem Kalvin nem vetették el a dogmát s Servethet eretneknek tartották, mert antitrinitarius volt. Socinus Faustus is irt kathechismust, de tisztán kimondta, hogy az az ő nézetét fejezi ki és senkire nem kényszeriti. Augustinus mondása Pelagiussal szemben, hogy „az ész nem elegyedhetik a hit dolgaiba", igaz, hogyha e hit valóban hit és nem csupán dogma. A tizenhetedik században a független gondolat oly gondolkodókban mutatkozott, mint Descartes, Bacon, Locke és mások. Copernicus „De Ordine Caelestis Sphaerae" műve lerontotta az orthodox cosmogoniát. Később Németország vette át oly emberekkel, mint Baur a történelmi kritikában a vezetést. Sajnos, Hegel befolyása káros volt a fejlődésre, mert azt tételeztette fel, hogy a ködös bölcselem alatt levő dogma lenne a keresztény hitnek az alapja. Strauss nyilatkozata: „Hogyha őszinték akarunk lenni, nem vagyunk keresztények", zajongást idézett elő, de ez nem lehetett a dologban az utolsó szó. A történelem módszere nem olyan, mint a mennyiségtané; a történelemnek okmányokra és tanulmányra van szüksége. A háromság és az incarnatio tana három credoba volt foglalva, a melyeket tanulmányozni kellett az isten-ember tanának viszonyában. Az isten-embertan a görög szellemből keletkezett. A kérdés tanulmányozásában az apostoli credo, mint a három közül a legrégibb — a második században iratott — a legérdekesebb volt. Ez a credo a keresztények megoszlásából keletkezett, kik Celsus szerint „csak névleg voltak egyek". A gnostikusok figyelmen kivül hagyták az ember Jézust s a theosophia és mysticismus elegyitésével csak a mennyei Krisztusra helyeztek súlyt. Igy keletkezett a háromság és az incarnatio

tana, mit elősegitett az a babonás képzet is, mely szerint Nagy Sándor Zeusnak volt a fia, Augustus Apollónak, s Plato szüztől született. A hagyománynak nem kell összeütközésbe jönni a történelmi ténynyel. Az ős kereszténység semmit sem tudott a Krisztus istenségéről. A valódi hitet a kritikai vizsgálódások nem zavarhatják. A kinek hite van, elismeri az isteni kijelentést, de a szentiratra nézve szem előtt tartja Pál apostol szavait: „A betü megöl, a lélek megelevenit".

Strauss Dávid Frigyesnek emlékszobrot készülnek szülőföldjén, Ludwigsburgban állitani. Ez évi jan. 27-én ünnepelték születésének századik évi fordulóját s újitották fel az ő korszakalkotó munkásságának emlékezetét. Most szoborral is meg akarják Jézus életének iróját tisztelni, meg akarják valósitani azt, a mit Vischer Frigyes már sok évvel ezelőtt a német nemzet erkölcsi kötelességének mondott.

Unitárius tanárgyűlés. A magyarországi unitárius egyház 1907. évi zsinatának határozata értelmében az unitarius testvérintézetek évenként gyűlést tartanak a tanitás és nevelés közös szellemének ébren tartására. 1908. április 11-én tartatott meg az első tanárgyűlés Tordán 24 tanár részvételével. Varga Dénes tordai igazgató örömét fejezte ki afelett, hogy épen a tordai gymnasium — mely bár legkisebb, de legrégibb — rendezheti az első gyülést. Nemcsak a tordai gymnasium, de maga Torda városa is érdemesek e kitüntetésre, mert hisz itt mondta ki Dávid Ferencz az igazságot, hogy a hit Isten ajandéka; az emberiségnek ez a Mekkája alkalmas arra, hogy ide járjanak vallási türelmességet tanulni. Miután Varga Dénes igazgató jellemző vonásokban vázolta a tordai gymnasium 300 éves történetét, Dr. Boros György theol. dékán olvasott fel a tanári értekezletek szükségességéről. Szükségeseknek tartja ezeket: 1. psychikai szempontból, mert a bizalmasabb összejövetelek a nevelésnek nem egy nagy titkát árulják el. 2. úgy érzi, hogy társadalmilag is meg van ezeknek a jótékonyan épitő hatása. Fontosnak tartja a tanulókban a vallásos tényező fejlesztését, de a felekezeti érdeket sohasem szabad rossz értelemben érvényesiteni.

Dr. Kiss Ernő kolozsvári tanár „Uj irány a latin nyelv tanitásában" cimen tartott felolvasást. A mai latin tanitást azért nem tartja eredményesnek, mert a tanulók nem viszik magukkal az életbe az auctorokat; ma — helytelenül — négy éven át egyre grammatikát, 4 éven át meg folyton irodalmat tanitunk. A mai latin tanitásnak tisztán az ars legendi-re kell kiterjeszkednie. A teljes inductiót diadalra juttató uj irányt jónak és czélravezetőnek látja, mert azt tapasztalja, hogy megadja a tanitásnak a kellő élénkséget. A Kis Latin Nyelvkönyvet ez évben sikerrel alkalmazá és úgy találja, hogy e könyvnek tárgya és módszere igen alkalmas a latin gon-

dolkozásmód visszatükröztetésére és világfelfogás felismertetésére. Módszerét gyakorlati példákkal is igazolja. Péter Lajos székelykereszturi tanár abban látja az eredménytelenségnek okát, hogy nagyon korán fogjuk az ifjakat a tanulására. Dr. Boros György arra figyelmeztet, hogy ha mi magunk hirdetjük az eredménytelenséget, akkor az idő és társadalom fogja kiverni a latint az iskolából. Pap Mózes sz.-kereszturi igazgató azt hangoztatja, hogy a közönséget nyerjük meg a latin iránynak és tanitásunk tárgyi ismeretekre, erkölcsi eszmék kialakulására irányoztassék. Az inductiót helyesnek tartja és úgy ő, mint Kovács Kálmán és Gálfi Lőrincz kolozsvári tanárok azt találják, hogy Csengeri János inductióra épitett olvasókönyvét sikerrel lehet használni. — Pap Mózes „Szeretet a nevelésben és oktatásban" czimű felolvasásában azért panaszkodik, mert folyton egyoldaluan — módszerekről s más tanügyi kérdésekről rendeznek vitákat, de azt nem igen hangoztatják, milyen szerepe van a szeretetnek a nevelésben. Mintául állitja a svájci iskolát, hol a tanuló második otthont talál. Ezt teremtsük meg tanulóinknak. Dr. Kemény Gábor ezekhez csak azt füzi hozzá, hogy igen üdvös és az igazságos megitélést elősegitő dolog a tanulóknak lakásaikon való felkeresése. Nemcsak a tanulókra hat ez jótékonyan, hanem a szülőkre is gyakran nevelő hatással van.

(Dr Kemény G.)

Gymnasiumi igazgatók értekezlete. A vallás és közokt.-ügyi minister 13686. sz. rendelete értelmében a gymnasiumok igazgatói időnként értekezletet tartanak. A kolozsvári tankerület igazgatóinak első értekezlete f. évi ápr. 24. és 25-én volt Kuncz Elek tanker. kir. főigazgató elnöklete alatt és Dr. Kiss Ernő kolozsvári unitar. főgymn. tanár jegyzősége mellett Kolozsvárt, az unitarius kollegium dísztermében. Az értekezletek czélja a felmerülhető reformok vagy változtatások megbeszélésével befolyást gyakorolni a tanügyi közvélemény kialakulására. Ez értekezletre tételekül ki voltak tüzve: az egyes tanulmányi ágak között való kapcsolat; a különbözeti vizsgálatok tárgyai; az értelem mellett az erkölcsi és aesthetikai képzés; a tanulók irányitása az iskolán kivül; az élőnyelvek tanitásának az eszközei — melyek közül két tételről, a különböző vizsgálatok tárgyairól és az élő nyelvek tanitása eszközeiről Dr. Gál Kelemen unitar. kollegiumi igazgató tartotta az előadást. Mindenik tétel előadása után hozzászólások következtek. A tanulságos értekezlet lefolyása egy füzetbe foglalva kiadatott a tanférfiak számára. *(tr.)*

Gymnasiumainkban május hóban hat új tanárt iktattak be, hármat a kolozsváriban és hármat a székelykereszturiban. Amott Dr. Barabás Ábel, Kovács Kálmán és Kelemen Lajos tanárokat, emitt meg Gálfalvy Sámuelt, Szentmártoni Kálmánt és Péter Lajost. Az ifjú tanárok szakjaiknak megfelelő, szép tanultságról tanuskodó értekezésekkel foglalták el székeiket.

Tudori szigorlat. Rédiger Aladár, néhai Rédiger Géza költő-papnak a fia a kolozsvári tudományegyetemen a jogtudományból a szigorlatot szép sikerrel kiállva, tudorságot nyert. — *Tanári szakvizsga.* Varga Béla, Varga Dénes tordai gym. igazgatónak fia csakugyan a kolozsvári egyetemen tanári szakvizsgát tett szép eredménynyel.

Mindkettő főiskolánknak volt a növendéke és az utóbbi helyettes-tanári állást tölt be főiskolánkban.

Koncz Gyula †. A nagysolymosi Kontz-családnak volt a tagja, nagysolymosi Koncz Imre hunyadmegyei birtokos és neje Marillay Emilia fia. Derék, jó fiu az iskolában, kedves barát az életben. Jogi tanulmányai elvégzése után a biróságnál nyer alkalmazást s a dévai kir. törvényszéknek lesz birája s helyének megtartásával nem régen kir. itélő táblai biró. Sok jó tulajdonságát örökölte a Koncz családnak s azok közt a vallásosságot, az egyházához való ragaszkodást. Egyike volt azoknak, a kik dévai egyházközségünk bölcsőjénél ott állottak s előttünk mindig felejthetetlen marad a keresztény alázatosságnak és szolgálatkészségnek az a ténye, hogy az első istentisztelet alkalmával az egyházfi tisztet önként maga teljesitette.

Emléked áldott, korán elköltözött barátunk!

Gyászhirek: *Kontz Gyula* kir. tábl. biró életének 53-ik, házasságának 22-ik évében, április 21.-én az alsófejérmegyei Sárdon, hová Dévéról rokonait meglátogatni ment, rövid szenvedés után elhalt. Elvesztését gyászolják mindenek felett neje Kontz Gyuláné, szül. Szász Ilona és gyermekei, továbbá szülői: Kontz Imre csigmói birtokos és neje s testvére Kontz Ilka. — *Kiss Sámuel* küküllőszéplaki lelkész április 23.-án, élete 75-ik, lelkipásztorkodása 50-ik évében elhunyt. A küküllői unitarius egyházkör külön gyászjelentéssel fejezte ki kegyeletét az ősz lelkipásztor iránt, ki a Petrichevich-Horvát-család ős fészkében oly hosszú időn át munkálkodott a hivek megelégedésére az Úr szőlőjében. — *Ferenczy Lajosné*, Siménfalvy Anna élete 66-ik, boldog házassága 44-ik évében május 21.-én Felsőrákoson jobblétre szenderült. Egy nagy család borult gyászba elvesztésén. Ferenczy Lajos felsőrákosi birtokos, tanitó jó nejét, dr. Ferenczy Géza orsz. gyül. képviselő, Ferenczy Tilda, Lőrinczi István székelykereszturi lelkész neje, Ferenczy József vajdahunyadi gyógyszertártulajdonos, Ferenczy Anna, Vári Albert székelyudvarhelyi lelkész neje, Ferenczy Zsuzsa, Lőfi Ödön bölöni lelkész neje, Ferenczy Ágnes édes anyjukat fájlalják a távozottban s özv. Benedek Jánosné, Siménfalvi Zsuzsa kedves testvérét s a nagyszámu unokák a nagyanyát.

ARANYKÖNYV.

A székelyudvarhelyi unitarius templom épitési és berendezési költségeire tett kegyes adakozások.

(XXI. Közlemény.)

Deák Lajos 335. sz. gyüjtő-ivén: Deák Lajos 52 kor. (téglarész), Farkas Sámuel, N. N. 20—20 kor., Ilyés Alajos 10 kor. 60 fill., Bordosi unitarius egyházközség, dr. Grandpierre Károly, dr. Lukácsffy István, N. N. 10—10 kor., Nagy Kálmán 5 kor., Csanády Zalán, Biró Sándor, dr. Gramling László 4—4 kor., Vajda Dénes 3 kor., dr. Fuksz Béla 2 kor. 40 fill., Szabó János, dr. Fishein Soma, dr. Szemző Gyula, dr. Mázor Elemér, dr. Glazner Adolf, dr. Sziráczky János, dr. Háviár Gyula, dr. Reismann Adolf, Györffy Titusz, Félegyházi Kálmán 2—2 kor., Melis István, Sinkovicz István, ifj. Salacz Ferencz, Horváth Gyula, dr. Dancs Szilárd, Lévai Balázs, Waldner Ignácz, Tóth Mihály, Rideg Mihály, Magdics Nándor, dr. Zoltán Emil, dr. Goldberger Ödön, dr. Déczy Ferencz, Vajda Ignácz 1—1 kor., Vajda Márton, Vajda Imre 50—50 fill. Együtt 200 korona.

Szentannai Sámuel 62. sz. gyüjtő-ivén: Dr. Jankovics Pál, Szentannai Sámuel 5—5 kor. Együtt 10 korona.

László Domokos kir. itélőtáblai biró 50 kor. (téglarész) Sz.-Udvarhelyről.

Janó Ferencz Sz.-Udvarhelyről	4 kor.
Szőcs József Sz.-Uevarhely	10 „
Simó Lidi K.-Solymos	1 „
Özv. Szakács Imréné Sz.-Udvarhely	10 „
Foris Mihály Sz.-Udvarhely	6 „
Katona Mihály Sárd	5 „
Pálffy Jenő Sz.-Udvarhely	30 „
Oláh Istvánné Sz.-Boldogfalva	1 „
Sándor István g. kath. esperes Sz.-Udvarhely.	10 „
Egyed Ferenczné H.-Szent-Pál	10 „
A május 24-én rendezett tánczestély tiszta jövedelme	229 kor.

Németh Albert 83—908. számu gyüjtő-ivén: Demeter Domokos, Sz.-keresztúri önsegélyző népbank, Benke Elek 5—5 korona., Németh Albertné, Jakab István, Ajvász Kristóf, Lengyel László utóda, Bihari Mór 2—2 kor., Horváth János, Horváth József, Szentgyörgyi Mózes, Lengyel Samu, Székely Gábor 1—1 kor. Együtt 30 korona.

Perselyekre: Demeter Árpád 6 kor., Deák Lajos 3 kor. Együtt 9 kor.

Barabás István 10 drb. beköszöntői füzet árába 4 kor.

Anyagokban és ajándék-tárgyakban a következő kegyes adományok folytak be:

A kénosi, h.-szt.-péteri és abásfalvi egyházközségek tagjai hoztak 7·5 öl követ. Értéke 165 korona.

A hom.-almási egyházközség tagjai szállitottak 97 métermázsa meszet. Értéke 194 korona.

A Klein Zsigmond fakereskedő czég 9·16 köbméter fát és 900 drb. léczet. Értéke 236 korona 56 fillér.

Fábián József 3·08 köbméter deszkát. Értéke 79 kor. 8 fillér.

Szabó György és neje Binder Katalin egy új orgonát ajándékozott. Értéke 2400 korona.

Özv. Török Pálné sz. Koncz Polixéna egy gazdagon himzett kék plüs urasztali teritőt. Értéke 200 korona.

Vajda Lajosné egy magyar-himzésü aranynyal szegélyezett pohár-teritőt. Értéke 20 korona.

Szakács Károlyné sz. Gálffy Mária egy ezüst, teljesen aranyozott urvacsorai kenyérosztó tányért. Értéke 110 korona.

Deák Lajosné, Mátéffy Domokosné és Barabás Andrásné valódi aranynyal himzett kék plüs szószék és papi szék-teritőt ajándékoztak. Értéke 330 K.

Szász Ferencz asztalos egy tölgyfa úrasztalt. Értéke 80 korona.

Két drb. énekjelző táblát Biró Ferencz asztalos. Értéke 10 korona.

Dr. Demeter Lőrinczné, Sándor Mózes, Deák Lajos és Barabás András 10—10 drb. énekeskönyvet. Értéke 40 korona.

Az I—XX. közlemény összege	21,545	kor.	10 fill.
E közlemény összege	4,480	„	04 „
Összesen	26,025	kor.	14 fill.

Midőn a fenti kegyes adományokat is nyugtázzuk, hálás köszönetet mondunk mindazon jó hiveknek, kik szent ügyünk diadalra juttatásában segitségünkre jöttek, hogy templomunkat fölépithessük és szépen be is rendezhessük. A jó Isten fogadjon kedvesen minden áldozatot s a buzgó lelkeket töltse be a jó tettből fakadó érzés minden boldogságával. Egyben tisztelettel jelentjük, hogy a mai napig beérkezett minden adományt nyilvánosan is nyugtázni igyekeztünk. Ha tévedésből valamely adomány közölve nem lett volna, szives értesitést kérünk, hogy esetleges tévedésünket helyrehozhassuk.

Sz.-Udvarhely, 1908. junius 10.-én.

Deák Lajos	Barabás András	Vári Albert
gondnok.	pénztárnok.	lelkész.